

HUSEJN BRAČKOVIĆ:

MALA ISTORIJA DOGAĐAJA U HERCEGOVINI

UVOD I PREVOD S TURSKOG
ZEJNIL FAJIĆ
(Sarajevo)

UVOD

U Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu nalazi se autograf manuskripta na turskom jeziku pod naslovom »Mala istorija događaja u Hercegovini« (Tarihce-i vukuat-i Hersek), od Husejna Bračkovića. Rukopis se vodi pod red. brojem R-1156. U ovu biblioteku došao je sa kolekcijom Muhamed-Enveri Kadića iz Sarajeva, poznatog sakupljača istorijske građe za Bosnu i Hercegovinu.

Rukopis sadrži 68 stranica prema autorovoj paginaciji. Veličina rukopisa je 23×14. Pisan je vrlo lijepim rukopisom, i riqa pismom. Broj redaka je na stranicama od 14 — 17. Papir karirani, novi; povež polukožni.

Rad je napisan 1312/1895. godine. U njemu su ukratko opisani događaji u Hercegovini od vremena Ali-paše Rizvanbegovića — Stočanina (1249/1833) do okupacije Hercegovine od strane Austro Ugarske (1878).

Djelo se sastoji od Predgovora, tri poglavlja i Dodatka. U Predgovoru autor kaže da se oslanjao na ono što je, kao državni službenik, sam znao ili od pouzdanih lica čuo. U prvom poglavlju se govori o upravi Ali-paše Rizvanbegovića u Hercegovini, u drugom o hercegovačkim i crnogorskim ustanicima, kao i o ulasku sultanove vojske u Mostar za vrijeme Omer-paše Latasa, kojeg on oslovljava kao serdar Omer-paša, a u trećem o okupaciji Hercegovine od strane austrijske vojske.

U dodatku Husejn Bračković govori o civilnoj upravi u Hercegovini, žandarmeriji, upravi desetinom, naplaćivanju poreza (vergije) i drugih dažbina, šerijatskim sudijama, učenjacima, građevinskim poslovima sandžaka, vakufima, carinama, odnosno posjednicima i zakupcima čifluka, trgovini u Hercegovini i poštama.

Prema podacima koje pruža, djelo ima neospornu vrijednost, pogotovu zato što potiče od očevica i savremenika gotovo svih događaja. Događaje u »kršnoj i krvavoj Hercegovini« i pored izvjesnih

grešaka, naročito u datiranju i subjektivnog odnosa prema nekim događajima, ustvari, onako kako su ih on i njegova okolina doživljavali, opisuje prilično vjerno. Zahvaljujući činjenici da je autor bio dugogodišnji službenik državne administracije donio je priličito vjernu sliku događaja u Hercegovini, a naročito administrativne uprave. Rad je oslobođen pretjeranih komplimenata i podilaženja vlastima, pričanje teče veoma lagano i tečno bez uobičajenog opterećenja teksta praznom frazom. S obzirom na to da rad potiče od očevica i sudionika mnogih događaja, kao i na to da su vrlo rijetki materijali ove vrste iz toga vremena iz pera nekog Muslimana, a da je to vrijeme u kojem su se dešavali sudbonosni događaji za Bosnu i Hercegovinu, rad zaslužuje da bude publikovan u cjelini, kako je i preveden. Želim da naglasim da su mi u pojedinim prilikama pomagale moje kolege — orijentalisti, a naročito Ahmed Aličić, stručni savjetnik Orijentalnog instituta u Sarajevu, koji je ujedno redigovao cijeli prijevod na naš jezik. Svima njima se najsrdačnije zahvaljujem.

Nadam se da će rad korisno poslužiti za istorijska proučavanja razdoblja koje rad obuhvata, i to mi čini zadovoljstvo. Na kraju želim istaći da sam se ograničio na samo prevod originala a bez upuštanja u posebna kritička objašnjenja. Na marginama označene su stranice originala.

Nažalost o piscu gotovo da i nema podataka. Zna se da je rodom iz Trebinja i da je za vrijeme turske vladavine bio činovnik od 1274—1294/1857—1878. godine u Trebinju i Mostaru. Kasnije je stalno živio u Mostaru, gdje je i napisao ovo djelo, i umro, krajem prve ili početkom druge decenije XX vijeka. O tome vidjeti rad Hazima Šabanovića *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1973. Biblioteka kulturno nasljeđe.

MALA ISTORIJA DOGAĐAJA U HERCEGOVINI

- 1-a Mada se zna da su sva zbivanja u krševitoj i krvavoj Hercegovini, koja je moja domovina, vječnom voljom onoga koji mijenja stana i stvari, neka je preuzvišena njegova veličina, i mnogi prevrati, koji su preko nje, zbog njenog položaja, prešli, zapisani na listovima u knjigama zajedno sa ostalim događajima u državi, ali nema nijedne posebne istorije iz koje znatiželjnik može jednim pogledom i na jednom mjestu saznati sve o minulim stanjima Hercegovine, tj. od njenog dolaska pod vlast Ali-paše Rizvanbegovića—Stočevića, a posebno o tome kako su tekli događaji od 1850. godine kada je u Bosnu došao Serdar Omer-paša pa do vremena kada su svi krajevi ušli pod vojnu okupaciju velike Austro-ugarske države 1878. godine. Što se tiče ovog poniznog roba, on se stalno nalazio dvadeset godina u državnoj službi, od 1857. do kraja osmanske vlasti na ovom području 1878. godine. Pošto sam bio upoznat sa državnim i vojnim poslovima u Hercegovini, a s obzirom na to da sam o drugim stvarima informacije dobijao od osoba u čije se kazivanje

može pouzdati, u meni se probudila želja da, bez da sam imao neke lične koristi, napišem to u vidu jedne ovakve male istorije, da bi je ostavio našim potomcima. S božijom pomoći započeo sam da je pišem u tri dijela.

Ali s obzirom na moja oskudna znanja nadam se da će mi učeni ljudi oprostiti greške koje budem napravio u jeziku, i da će ih na margini knjige ispraviti a koje budem napravio prilikom ređanja i pisanja događaja.

7. april 1312/

19. aprila 1895.

Husejn Bračković

PRVI DIO

UPRAVA ALI-PAŠE RIZVANBEGOVIĆA-STOČEVIĆA U HERCEGOVINI

Hercegovačkim sandžakom, prije njegova bivšeg mutesarifa Ali-paše Rizvanbegovića—Stočevića, nije se upravljalo kao sandžakom. Svakim kadilukom upravljalo se preko jednog muteselimadomaćeg plemića. Svaki od njih bio je samostalan u upravi. Samo bi se u vanrednoj situaciji muteselimi obraćali valiji u Travniku, koji im je bio nadležan. Džizju i prihode carina, gdje su oni postojali, slali su u Travnik. Većina tih muselima bili su u međusobnoj borbi ili zbog granica kadiluka ili zbog drugih stvari. U to vrijeme spomenuti Ali-paša bio je muselim stolačkog kadiluka, pod imenom Ali-aga. Bio je iskreni rob države. U državnim ratovima za vrijeme sultana Mahmuda Pravednog, u kojima se nalazio, ispoljio je junaštvo i viteštvo, zbog čega mu je podaren rang paše i hercegovački mutesarifluk na samostalnu upravu. Priča se da ni 1244/1828. godine, kada je Husejn-kapetan Gradašćević, zbog ukidanja janjičara i zavođenja nizama, ustao protiv sultana Mahmuda i razvio barjak neposlušnosti i kada su svi stanovnici Bosne i većina iz Hercegovine pošli za njim i neko vrijeme srljali u dolini neposlušnosti, spomenuti Ali-paša nije napustio robovsku poslušnost državi.* On je, tražeći načina kako da iskaže svoju iskrenost u službi, pokazao prema bosanskom valiji Morali Ali Namik-paši, koji se nalazio u Travniku, u vrijeme kada je ovaj bio prisiljen da bježi iz Bosne i kada nije mogao da se vrati putem kojim je došao, nego preko Livna, Duvna i Ljubuškog ode u Stolac, izvanredne počasti i gostoprinstvo kako je i zasluživao i zdravog i potpuno opskrbljenog otpremio do Dubrovačke luke. Kada je stigao u Stambol, predočio je caru ovu uslugu i iskrenost Ali-agin, što bi uzrokom uzvišene carske naklonosti prema njemu.

1-b

2-a

Kada se Ali-paša Rizvanbegović povratio iz Stambola u Hercegovinu, uzeo je za sjedište svoje uprave Mostar i uredio administraciju. Muselime kadiluka ostavio je na svojim mjestima, a prihode koje su oni stalno slali bosanskom valiji odredio je za svoju blagajnu. Koliko je od toga slao državnoj blagajni, ne zna se.

2-b Ali-paša je, pored toga što je bio pobožan i imao visoke moralne osobine, i u upravnim poslovima bio sposoban čovjek. Kako je tada bio odlikovan i čašću vezira, za vrijeme njegove uprave od 1247/1831. do dolaska u Bosnu serdara Omer-paše 1265/1848—9. godine, u Hercegovini je vladao red i mir. Iako se stanovništvo nahije Grahovo, koje je pripadalo trebinjskoj kazi u spomenutoj livi, a koja je bila nastanjena isključivo hrišćanskim stanovništvom, nekoliko puta uz pomoć Crnogoraca odmetalo, Ali-paša bi brzo, kao na znak, uz pomoć muselima kaza sakupio hercegovačke junake i sam lično krenuo na Grahovo. Svaki put bi Crnogorce porazio, a odmetnike* kaznio i doveo u red. Isto tako čim je čuo za pogibiju Smail-age Čengića, muselima gatačke kaze, koji je bio otišao u nahiju Drobunjake da sakuplja džizju, i kad se ulogorio, bio ubijen od strane Crnogoraca, koji su došli na poziv stanovnika spomenute nahije, odmah je uputio svoga sina Rizvan-pašu sa ljudima iz svoje svite i izvjesnim brojem bašibozuka u nahiju Drobunjake i potpuno je uništio odmetnike koji su bili umiješani u ubojstvo Smail-age.

Za vrijeme Ali-pašine uprave nije uzimana desetina. Jedino je kao naknada za desetinu timarnicima davato nešto vrlo malo, pod imenom harač na zemlju, koji je obračunavan u novcu (akča). Što se tiče hrišćanskog stanovništva od njih je uzimana džizja na svaku mušku glavu osim na djecu, starce i nesposobne za rad u iznosu od tri—četiri »cvancika« i nešto malo poreza na svako domaćinstvo. Što se tiče carina, one su predstavljale značajan prihod.

Ali-paša je veoma lijepim postupcima većinu hrišćanskog stanovništva, a posebno katolike koji su bili podanici uzvišene države, upotrebljavao u ratovima pod svojom komandom. Čak je stanovnike nahije Zupci, u trebinjskoj kazi, koja je nastanjena hrišćanskim stanovništvom, uspio zavaditi sa Crnogorcima, pa bi one koji bi, u sukobima koji su se desili između njih, posjekli i donijeli glavu nekog Crnogorca, oslobodio džizje i darivao ih nagradama.*

3-a Kada je Ali-paša uzeo Mostar za sjedište svoje uprave, podigao je dvore poput carskih i uredio bašče na evropski način u ljetovalištu Buni, dva sata od Mostara, gdje se sastaje Neretva i Blagajska rijeka. Svake godine u proljeće odlazio bi sa svojom porodicom i jednim dijelom svoje svite i čitavo ljeto tamo boravio. Međutim, upravne poslove nije ispuštao iz vida. Nastojao je da sam pravdu provodi. Da je bio pravedan, svjedoči događaj koji ovdje donosimo.

Priča se sasvim pouzdano slijedeće: jednom prilikom Ali-pašin kavaz-baša Ibrahim-aga, poznat po svojoj drskosti, sjedeći na obali rijeke Lištice, u nahiji koja se zove Blato, četiri sata daleko od Mostara, ugleda kako jedan hrišćanin na konju prelazi preko vode i doviknu mu: »Hej, čafire, sjaši!« Ovaj hrišćanin je u početku ote-

zao da sjaše, ali kada vidje da kavaz-baša okrenu prema njemu pušku koju je držao u ruci, odmah skoči s konja u vodu. Zatim kavaz-baša poviče: »Jaši, čafire!« I tako se ovo ponovilo tri puta. Na kraju hrišćanin se nekako spasio i otišao. Sutradan došao je kod svoga age u Mostar i ispričao mu šta se dogodilo. Njegov aga odmah donese pušku, dade je kmetu i upozori ga da, ako se slučajno ovakav nasilan postupak ponovi, odgovori tom puškom. Prošla godina—dvi-je, a spomenuti hrišćanin slučajno je sjedio na obali rijeke Lištice, držeći pušku u ruci, a kavaz-baša je jašući prelazio preko vode.* Hrišćanin mu poviče: »Sjaši, muslimanu!« i uperi pušku prema njemu. Kada to vidje kavaz-baša, odmah sjaše. »Jaši« ponovo poviče — i tako tri puta natjera kavaz-bašu da sjaše i uzjaše kao što se njemu ranije dogodilo. Sutradan kavaz-baša se na ovo potuži Ali-paši. Poslat je jedan vojnik da privede spomenutog hrišćanina. Hrišćanin se bio jako uplašio i ode prvo svome agi u Mostar, pa mu ispriča šta se desilo. Aga mu reče: »Ne boj se, nego uzmi pušku i zajedno ćemo ići Ali-paši«. Otišli su na Bunu. Pošto je bio najvruci period ljeta, Ali-paša je na obali rijeke, u hladu vrba postavio divan. Stranke su ulazile po redu. Kada je došao red na spomenutog hrišćanina, ušao je zajedno sa kavaz-bašom. Kavaz-baša podnese prijavu protiv hrišćanina. Ali-paša se okrenu optuženom i ovaj prizna šta se dogodilo. Ali kada napomenu da je to osveta za isto takvo djelo koje je učinio kavaz-baša njemu, Ali-paša na to reče hrišćaninu: »Aferim, dušo, lijepo si uradio!« Odobri mu to i nagradi ga poklonima.

3-b

Priča se isto tako kako je jednog ljeta u nahiji Dubrave, gdje se nalazio Ali-pašin čifluk, pao jak grad i obio i uništio sve usjeve. Neki Leko, šaljivčina iz spomenute nahije,* došao kod Ali-paše koji ga upita da li je grad oštetiio ili nije njegov čifluk, na što mu on odgovori: »Nije, gospodine. Čudo Božje, sve usjeve komšija uz vaš čifluk grad obio i uništio, a vašem čifluku nije nimalo našao«. Ali-paša reče: »Tako je to, moj dragi, ja dajem potpuni zekat na moju imovinu pa Bog sigurno čuva moj imetak«. A kada Leko izađe od Ali-paše, reče Ali-pašinim slugama: »Iako sam rekao da mu grad nije obio čifluk, ne bi li dobio bakšiš, ne dade mi ga, a bogami je grad dokrajčio i njegove sve usjeve«. Sluge prenesoše Ali-paši što je Leko rekao. Ali-paša ponovo pozove Leku i kada ga upita što se desilo, Leko odgovori: »Gospodaru, nemam para, pa sam slagao da grad nije obio tvoje usjeve ne bi li dobio bakšiš od tebe«. Na to se paša dobro nasmija i darova Leku novcem.

4-a

Ali-paša je u upravnim poslovima live bio apsolutista. Ali ne samo da se on lično pridržavao časnog šeriata, nego on sam sobom nije ni vodio poslove koji su se odnosili bilo na građanska prava bilo na krivične prestupe. To je prepuštao odluci kadije i fetvi.

Osim ženske djece, Ali-paša je imao četiri sina. Najstariji je bio *Nazif-paša*, brigadni general, srednji *Rizvan-paša* i *Rustem-beg* i najmlađi *Mehmed Ali-paša*, sada divizijski general.*

- 4-b Kako je serdar Omer-paša koji je bio određen 1265/1848—9. godine da uredi Bosnu, odnosno da zavede reforme došao sa jednom divizijom carske vojske u Sarajevo, Ali-paša mu je poslao svoga sina Rizvan-pašu da mu izrazi dobrodošlicu. Ali, dok je Omer-paša bio otišao da sredi prilike u Krajini, Rizvan-paša se bez traženja njegova odobrenja vrati ocu u Mostar. Pošto se u to vrijeme muslimansko stanovništvo Mostara pobunilo protiv akcija Omer-paše, Ali-paša je sa svojom porodicom i svitom otišao u stolačku tvrđavu i tu se zatvorio. Isto tako njegov sin Rustem-beg sa jednim dijelom svoje svite zatvorio se u Ali-pašininim konacima koji se nalazili u Mostaru. Kada je sve stanovništvo hercegovačkog sandžaka bilo pozvato od strane mostarskih ustanika na jedinstvo, trebinjski muslim, Ali-pašin protivnik, Hasan-beg je to iskoristio, pa je sa 20-30 trebinjskih prvaka preko Gacka i Foče otišao pravo Omer-paši. U to vrijeme, bosanski valija Hajrudin-paša se sa svojom svitom i jednim bataljonom carske vojske iskrcao u luci Sutorini odakle je došao u kasabu Trebinje. Kada je odatle krenuo preko Stoca i Duvna u Travnik, Ali-paša je iz počasti s njim poslao svoga sina Nazif-pašu kao pratnju. Ali-paša je čekao u stolačkoj tvrđavi da carska vojska stigne u Mostar. Ali njegov kavaz-baša, ranije spomenuti Ibrahim-aga, stao je na čelo pobunjenika* i, da bi spriječio ulazak carske vojske u Mostar, otišao je u mjesto Repče koje je na putu dva sata na ovu stranu od Konjica. Tu se utvrdio, a da bi pribavio pojačanje, on je lično potajno otišao u Foču. Kada je pukovnik Skender-beg sa jednim odjelom carske vojske stigao do spomenutog mjesta Repci, zametnula se borba u kojoj se ustanici nisu mogli oduprijeti carskoj vojsci. Bili su poraženi i rastjerani, a Skender-beg je pobjedonosno ušao u Mostar. Dan-dva poslije toga i Omer-paša je došao. Pa iako je Ali-paša odmah krenuo iz Stoca i došao Omer-paši, bio je zajedno sa svojom porodicom smješten u jednu kuću kao zatvorenik. Kada se nakon dva-tri dana Omer-paša vraćao u Sarajevo, sa sobom je poveo Ali-pašu i cijelu njegovu porodicu. Neki od zarobljenika u borbi u Repcima, koji su dizali i podstrekavali na ustanak, obučeni su u vojsku, a neki su okovani i kao zatvorenici poslani u Travnik. Kada je Omer-paša krenuo iz Sarajeva prema Banjoj Luci, s njim se nalazio i pritvoreni Ali-paša. Jedne noći u šatoru u kome je spavao Ali-paša, navodno je slučajno opalila puška njegova čuvara i olovno zrno pogodivši Ali-pašu učini kraj njegova života. Bog mu se smilovao!*
- 5-a

DRUGI DIO

- 5-b Iako je ulaskom carske vojske u Mostar gore spomenuti Trebinjac Hasan-beg, a kasnije brigadni general Sarhoš Ali-paša, bio određen za kajmakama hercegovačkog mutesarifluka, kasnije je carskim ukazom na dužnost mutesarifa Hercegovine određen Palasli vezir Ismail-paša. U to vrijeme jedan od zapovjednika regularne vojske Gülen Mehmed-beg, koji je bio upućen u Nikšić, i nekoliko

Arnauta pod njegovom komandom naišli su na zasjedu Crnogoraca u klancu Duga i bili pobijeni i uništeni. U unutrašnjosti live, također, tu i tamo povećavao se broj ubistava. Pošto je utvrđeno da je glavni uzrok tim pojavama bilo podsticanje i bodrenje od strane Crne Gore, preduzet je vojni pohod na Crnu Goru da se kazni. Komandant Ismail-paša krenuo je sa jednim odjelom vojske prema Ostrogu. U to vrijeme je brigadni general Lofčali Derviš-paša krenuo na Grahovo. Derviš-paša je sa tri - četiri bataljona carske vojske i nešto bašibozuka, koje je imao pod svojom komandom, ušao u Grahovo i tu se utaborio. Stanovništvo Grahova i nahije Banjani, koje je bilo potpuno hrišćansko, se pobunilo. Četrdeset do pedeset najhrabrijih i najglasovitijih odmetnika među njima zatvorilo se u kule vojvode Jakova i njegovog brata Živka odakle su otvorili vatru na carsku vojsku. Iako ih je Derviš-paša pozivao na pokornost, nisu prihvatili poziv. Odgovarali su vatrom, na što je Derviš-paša bio prisiljen da upotrijebi oružje.* Započela je borba sa odmetnicima, kako onima koji su bili zatvoreni u kule tako i sa onima koji su bili okružili vojni logor sa tri strane. Međutim, i pored toga što su spomenute kule bile čvrste za odbranu od topova, bilo je naređano krupno drveće s njihove prednje strane, pa topovska zrna koja su udarala s ove strane nisu mnogo djelovala. Konačno je Derviš-paša izvršio napad. Za vrijeme napada nekolicina je poginula (še-hita) i iz carske vojske i bašibozuka, ali se uspjelo približiti se spomenutim kulama i zapaliti ih. Kada je vatra zahvatila kule, hajduci koji su se nalazili u njima, sklonili su se u pećine koje su se nalazile ispod kula. Upornošću Derviš-paše oni što su se bili sklonili ispod Živkove kule, bili su pohvatani. Međutim, pošto je pećina koja se nalazila ispod Jakovljeve kule bila prostrana, to je sva hrana, novac, imovina i sve stvari iz obje nahije bilo pohranjeno i čuvano u toj pećini. Derviš-paša je odredio jedan bataljon vojske da čuva stražu oko spomenute pećine. Iako se dva-tri dana čekalo da izađu hajduci, oni nisu izlazili, pa je zato carska vojska unijela snopove trave i slame na vrata pećine i zapalila. Dimu koji je od toga nastao, hajduci se nisu mogli oduprijeti i kada su zamolili da se predaju, svi su bili izvedeni i zadržani u šatorima kao uhapšenici. Sve stvari i hrana što se nalazila unutar pećine prešlo je, kao plijen, u ruke carske vojske. Međutim, kako je u sred zime pao snijeg više nego obično, tako da je u Grahovu snijeg dopro do visine šatora, i kako su putevi također bili zatrpani, Derviš-paša se uvjerio da je tu, a naročito pod šatorima, opasno ostati, pa se sa postojećim snagama vratio u Trebinje.* Zarobljenike koje je vodio sa sobom otpremio je u Mostar i oni su poslije izvjesnog vremena bili oslobođeni. Pošto je ovo pitanje okončano, u Hercegovini je oko godinu dana vladao mir. U to vrijeme postavljeni su u pristaništima Kleku i Sutorini upravnici za karantin, u čijoj nadležnosti su bili po jedan pisar i po dvojica stražara, kao i dovoljan broj pandura za čuvanje, ali za sve vrijeme njihova boravka nisu obavljali nikakvu službu.

6-a

6-b

U to vrijeme je iz Sarajeva u Mostar došao inženjer Kamil-paša kome je carskom naredbom bilo naređeno da izvrši inspekciju Bosne i Hercegovine. Naredio je da se pronađu oni koji su posegli za imetkom pokojnog Ali-paše. Pronašao je veliki dio njegovog skrivenog i otegot imetka. Kako je protivnik Ali-paše, gore spomenuti Hasan-beg, bio ranije umro, to je smijenjen Adem-beg Resulbegović, njegov stričević, koji je od strane bosanskog namjesnika Hajrudin-paše bio postavljen za mudira Trebinja. Adem-beg je dobavljen u Mostar gdje je pretrpio mnoge muke i nepravde zbog opljačkano Ali-pašino imetka.

Kada je smijenjen Ismail-paša, na njegovo mjesto u Hercegovini je postavljen vezir Škodra Mustafa-paša. U njegovo vrijeme, tj. 1271/1854. godine bile su primijećene obimne vojne i ratne pripreme Austrije u Dalmaciji, pa je svakoga obuzeo strah da ne napadne na Hercegovinu. Čak se muslimansko stanovništvo Trebinja, koje se nalazilo u blizini Dubrovnika, sklonilo što u tvrđave što u utvrđene kule, da bi se navodno branilo. Nakon mjesec dana ovog straha je nestalo.*

7-a

Poslije izvjesnog vremena stigla je naredba da se sakuplja oružje od naroda. U vrijeme kada je počelo sakupljanje, stanovnici ranije spomenute nahije Zupci u kazi Trebinje su se usprotivili i pobunili. Na čelo tih pobunjenika stala je osoba po imenu Luka Vukalović, jedan od stanovnika te nahije. On je pobunio također i stanovnike nahijâ Sutorine i Kruševice, koje se nalaze u susjedstvu Zubaca, a kada su se i Crnogorci među njih umiješali, pobuna se još više povećala. Počela su da se događaju ubistva na putevima. Nakon godinu dana, spomenuti Luka je sa velikim brojem odmetnika iznenada prešao preko Poljica u nahije Šuma i Boban i sa popovima manastira Duži pobunio sve tamošnje hrišćansko stanovništvo. U to vrijeme u trebinjskoj tvrđavi bio je jedan poručnik po imenu Zulfikar-efendi pod čijom komandom su se nalazile samo dvije čete carske vojske. Slučajno se dogodilo da su isti dan, kada su šumski odmetnici ušli u manastir Duži, te dvije čete krenule u Mostar. Vođa pobunjenika, gore spomenuti Luka, vidjevši čete iz manastira, obrati se družini riječima: »Pogledajte! Moj pokret je protiv nasilja i država neće da ratuje sa mnom, pa eno povlači svoju vojsku«. To je bila neka vrsta podstreka.

Trebinje je, prema tome, ostalo bez vojske, a kako su odmetnici bili zatvorili put prema Dubrovniku, a i ostali putovi također bili nesigurni, stanovnici Trebinja su se našli u veoma teškom položaju. Da bi od države zatražili pomoć, sačinjen je jedan opći mazhar i po posebnom čovjeku, koji se noću izvukao, poslat u Carigrad.

U februaru 1273/1856. godine divizijski general Salih-paša je sa jednim bataljonom carske vojske* i sa hiljadu do dvije hiljade bašibozuka, mobilisanih u Bosni i Mostaru, koji su bili pod komandom Travničanina hadži Salih-paše, došao u Trebinje. Odatle je s namjerom da pozove ustanike na pokornost stigao u spomenutu nahiju Zupce i tu se ulogorio. Ustanicima je poslao naročitog čovjeka, koji ih je pozivao više puta na pokornost, ali ovi nisu pristali. Poš-

7-b

to se njima tada pridružilo mnoštvo odmetnika iz Crne Gore, opkolili su muslimansku vojsku s tri strane i otpočeli rat. Salih-paša za oko dvadeset dana, koliko je tu ostao, vodio je borbu svaki dan. Međutim, pošto je odmetnika bilo mnogo i pošto se Salih-paša bojao da muslimanska vojska ne bude odsječena s leđa, odakle nije bila zaštićena, silom prilika on se sa postojećim snagama noću vratio u Trebinje. Ovaj put nastojalo se samo čuvati i osigurati Dubrovački put odakle je dolazila hrana. Nakon kratkog vremena, Salih-paša je bio smijenjen sa dužnosti komandanta, a divizijski general Husein Daim-paša, koji je bio određen za komandanta Hercegovine, sa četiri bataljona carske vojske i Gačanin Derviš-beg sa izvjesnim brojem regularne vojske, koja je bila pod njegovom komandom, preko nahije Banjani došli su u mjesto Grahovaču. Hercegovački ustanici, koji su se bili okupili u Grahovu, zajedno sa više od 10.000 crnogorske vojske opkolili su sa tri strane Husejn-pašinu vojsku i otpočeli bitku. Sa golim noževima u rukama usudili su se da napadaju na topove carske vojske. Iako je izginulo veoma mnogo glasovitih kaptana i junaka, to nije umanjilo njihovu ustrajnost, nego je ta situacija još više djelovala na njihovu žestinu.* Pošto se i put za dobavljanje hrane i municije za Husejn-pašinu vojsku nalazio u opasnosti od napada odmetnika, Husejn-paša je tek tada shvatio u kakvu je situaciju upao. Upravnik za politiku Kemal-efendija i bosanski valija Kani-paša također su došli u Trebinje. Kemal-efendija, spoznavši položaj Husejn-pašine vojske, da bi je spasio nevolje, počeo je da se dopisuje sa crnogorskim knezom Danilom koji se tada nalazio u Grahovu. Konačno, jednog dana Kemal-efendija je otišao u ordiju, obavio savjetovanje sa Husejn-pašom i nakon dva dana ponovo se vratio u Trebinje. Što se tiče Vali-paše, on se bavio otpremanjem hrane i municije za Husejn-pašinu vojsku. Kao pomoć Husejn-paši poslao je dva bataljona tek pristigle neiskusne carske vojske kojima je priključeno i oko stotinu Trebinjaca. Međutim, Husejn-paša se lično, na dan prije, pismeno dogovorio sa crnogorskim knezom i njegova pisara pozvao k sebi. Na osnovu usmenog dogovora sklopljenog s knezom, sutradan se digao s vojskom i vratio natrag. Ali, varalice Crnogorci su se sakrili s obje strane puta kuda je trebalo da prođe carska vojska. U zasjedu je upala i ona carska vojska što se vraćala s Grahovače i ona što je bila upućena iz Trebinja kao pomoć. Iznenada, Crnogorci su golim noževima navalili na njih i zametla se teška bitka prsa o prsa. Carska vojska je izgubila red, zbog čega je pretrpila teške gubitke. Pošto se sva vojska razbježala, oni što su ostali zdravi u neredu, poraženi su stigli u Trebinje. Husejn-paša se, također, jedva spasio do tvrđave Klobuk, koja se nalazila na putu i u nju se zatvorio. Ali u tvrđavi nije bilo hrane,* pa je on bogato platio nekim hrabrim stanovnicima Korjenića, koji su noću na sebi donijeli iz Trebinja 20—30 oka hrane. Nakon što je razbijena grahovačka vojska, muslimansko stanovništvo koje se nalazilo na granici s one strane rijeke, ostavljajući svoje kuće, golo i boso, spasavalo je život sklanjajući se u Trebinje. Njihove kuće i stvari bile su opljačkane i popaljene od strane odmetnika. Gore spomenuti Gačanin Derviš-beg bio se vratio sa svo-

8-a

8-b

jom vojskom onda kad se vraćao i Kemal-efendija, ali je ponovo vraćen. Kako je bio ostao u Korjenicima, sada se i on također vratio u Trebinje. I Husejn-paša, nakon tri — četiri dana, uhvativši zgodnu priliku, došao je također u Trebinje.

Mada se pričalo da je u ovom nesretnom ratu izginulo mnogo odmetnika, ipak od carske vojske poginuo je brigadni general Kadri-paša, nekoliko oficira i više od hiljadu vojnika. Od plaćene vojske poginuo je major Batuš-beg sa nekoliko Arnauta, a između Trebinjaca trideset osam osoba. Topovi i šatori i sav ratni materijal ostali su u rukama odmetnika.

9-a Kad je smijenjen Husejn-paša sa dužnosti komandanta, divizijski general Halim-paša, koji je određen na njegovo mjesto, sa dva puka carske vojske isplovio je iz Carigrada prema dubrovačkoj luci. Došavši u Trebinje, on je na jednom ostrvu, koje je uzeo za svoj logor, proveo cijelo ljeto. Pa pošto se pokazao nesposobnim, smijenjen je, a na njegovo mjesto određen je divizijski general Derviš-paša Lofčalića. Iako je Derviš-paša nastojao da obavi kako treba svoju važnu dužnost komandanta i ulagao veliki napor da povrati mir, na taj način što je postavljao plaćenu vojsku u ona mjesta koja je bilo nužno braniti,* stanovništvo pobunjenih nahija je ipak bilo ustrajno u pobuni, a kako ih je Crna Gora potpomagala, i dalje su vodili borbe. S obzirom na to da su njihove akcije bile krupne, to je maršal treće armije Ismail-paša bio određen da smiri pobunu u Hercegovini. Kada je došao u Mostar, dobio je vijest da su jedan kapetan Arnaut i s njim četrdeset-pedeset plaćenih vojnika, koji su čuvali sutorinski karantin, opkoljeni od strane pobunjenika. Derviš-paša, da bi im pomogao, krenuo je sa izvjesnim vojnim snagama prema Zupcima. Brigadni general stari Mehmed-paša je također sa jednim bataljonom carske vojske upućen preko nahija Zupa i Konovlje, koje se nalaze na austrijskoj granici, prema Sutorini. Iako se priča da ga je, kada je saznao da je mnoštvo domaćih i crnogorskih pobunjenika iskopalo rovove s obje strane sutorinskog klanca i da tu očekuju njegov dolazak, uhvatio strah, pa se sramno pod stare dane vratio natrag istim putem kojim je došao, ipak prema onome što je stvarno utvrđeno, to je bilo ovako: Crnogorci nisu bili daleko iza njega. U selu Grude, u nahiji Konovla, gdje je Mehmed-paša zakonačio, sakupilo se stanovništvo ove nahije koje je imalo oružje i opkolilo Mehmed-pašu rekavši mu: »Odmah idite ili naprijed ili natrag, jer ako samo jedan čas budete ostali tu, otvorit ćemo vatru na vas«. I svakakvim pogrđnim riječima su ga vrijeđali. Razmišljao je šta da radi sada. Ako krene naprijed — neprijatelj, a ako krene natrag opet je bio neprijatelj. Bila je to očita propast i on je odabrao da se vrati. U tome mu je učinjena velika nepravda.*

9-b Gore spomenuta plaćena vojska, koja je bila opsjednuta u zgradi karantina, izgubivši nadu u pomoć, a uvjerivši se da se ne može oduprijeti, predala se posadi austrijske karaule koja su nalazila tu na granici.

Zbog toga što vojne akcije koje su bile poduzete nisu dale nikakav rezultat, kao i zbog toga što je maršal Ismail-paša, koji je u međuvremenu bio došao iz Mostara u Trebinje i odatle na putu za Bileću, ne mogavši fizički podnijeti napore rata, zbog bolesti, zatražio da bude oslobođen dužnosti, i vratio se u svoje mjesto, Derviš-paša je ponovo ostao glavni komandant Hercegovine.

Da bi dopremili hranu plaćenju vojsci, koja je u to vrijeme bila opsjednuta u tvrđavi Klobuk, sakupilo se, pod komandom brigadnih generala Mahmut-paše i Mehmed-paše, u selu Grančarevu, koje se nalazi s ove strane rijeke, nekoliko bataljona carske vojske i mnogo bašibozuka i prešli su na onu stranu. Nakon nekoliko okršaja sa odmetnicima, koji su se tamo nalazili, uspjelo je dopremanje hrane u spomenutu tvrđavu.

Pošto je pivska nahija po svome položaju bila jedna od tačaka koju je trebalo čuvati, u njoj je bila izgrađena jedna kasarna i druge zgrade i utvrđenja i u njih postavljena carska i plaćena vojska. Piva je bila uređena kao kaza i u njoj postavljeni činovnici: mudir (upravnik), hakim (sudija), pisar i drugi. Kako su oni, kao i carska vojska koja se nalazila u nikšićkoj tvrđavi, činovnici i stanovništvo imali velikih teškoća oko snabdijevanja hranom i drugim potrebštinama, na tom putu u vojnim akcijama vođene su krvave bitke sa Crnogorcima i hercegovačkim odmetnicima. Iako je komandant Derviš-paša uvijek pobjeđivao neprijatelja* i lako dolazio do određenog mjesta, ipak na ovim putevima je, osim vojnika, našlo smrt mnogo glasovitih oficira. Tako na primjer, u jednoj borbi, koja je u to vrijeme vođena u klanču Duga, izginuli su: Arnaut Arslan-beg, jedan od komandanata plaćene vojske, major Gačanin Čengić Mehmed-beg, te Nikšićanin Pivodić Mustafa-efendi i još mnogo lica iz njihove pratnje. 10-a

Za vanredne napore i primjernu službu Derviš-paša je tada počašćen visokim činom maršala (mušira). U to vrijeme on se lično spremio da krene i dopremi hranu kroz klanac Duga u Nikšić. Kada je krenuo u tom pravcu, kao ratnu varku, promijenio je pravac puta s namjerom da kroz klanac Krstac ide u pravcu Banjana, a odatle preko brda zvanog Kita spusti se u Nikšićko polje. Kada su o tome vijest primili crnogorski izdajnici koji su ga čekali u klanču Duga, odmah su se odatle primili planina i upravo u vrijeme kada je trebalo da se komandant-paša spusti s brda Kite u Nikšićko polje, oni su prispjeli i zametnula se bitka. U toj bici junački je poginuo brigadni general Salih-paša, ali je i mnoštvo pobunjenika platilo glavom, a komandant-paša sa svojom vojskom uspio je da stigne u nikšićku tvrđavu. Tu je ostao dan—dva, a treći dan natovarivši prazne vreće iz nikšićkih ambara na tovarne životinje koje je imao i nenadano pokazao kao da s vojskom ide u pravcu Ostroga. Na taj način je privukao pažnju ustanika, koji su čekali u klanču Duga, na pravac prema Ostrogu. Kada su oni tamo požurili, komandant-paša je* noću s vojskom okrenuo kroz klanac Duga i tako bez borbe, zdrav se vratio u Gacko. Poslije kraćeg vremena serdar Omer-paša došavši u Mostar, kao generalni opuno- 10-b

moćenik Porte za pitanje Hercegovine, nije propustio da uloži sav trud i planove kako bi na miran način doveo odmetnike u pokornost. Lično je otišao u Pivu dajući sve garancije vođama ustanika, savjetovao ih i pozivao ih na pokornost, ali to nije donijelo nikakve rezultate. Odmetnici, umjesto da prime savjet, otvarali su vatru na carsku vojsku. Zbog borbi koje su se dešavale svaki dan, serdar-paša je izgubio nadu da će se ovi pokoriti, zbog čega se digao i otišao u Skadar.

Stanovnici nahija Šuma i Boban nešto ranije su se pokorili i tamo se bio sasvim povratio mir, ali vođa odmetnika gore spomenuti Vukalović Luka iz Zubaca sa mnogo domaćih i crnogorskih odmetnika iznenada provali u spomenute nahije i u nahiju Popovo i ponovo pobuni njihove stanovnike. Carska vojska, plaćena vojska i muslimansko stanovništvo koje je krenulo iz Trebinja prema dubrovačkom drumu pod komandom Mehmed-paše, u sukobu sa ustanicima dva sata daleko od kasabe u selu Ljubovo vodili su tešku borbu, ali zbog lošeg plana nisu uspjeli. U ovoj bici, kao mučenici, poginuli su Arnaut Murat-beg, major plaćene vojske, i nekoliko vojnika Arnauta koji su bili pod njegovom komandom. Dvadeset—trideset Arnauta koji su jurišali naprijed, zbog toga što je put presječen ostali su opkoljeni, zatvorivši se u jednu kuću u selu Lekovo.

11-a U akciji koja je sutradan poduzeta* kako bi se spasili oni što su bili opkoljeni, mučenički je poginuo Krajišnik, major, poznati Kečić Ali-aga, te jedan od kapetana koji su bili pod njegovom komandom, starac, također Krajišnik po imenu Bekir-aga i jedna osoba iz Trebinja. Oni opkoljeni bili su spaseni, ali je Dubrovački put opet ostao zatvoren. Međutim, pošto bi zatvaranje spomenutog puta, kojim je dolazila hrana za vojsku, samo na kratko vrijeme prouzrokovao razne opasnosti, to je glavni komandant, spomenuti Derviš-paša došao sa tri—četiri bataljona nove vojske i spomenuti put otvorio. Objavio je opštu amnestiju za stanovništvo nahija, koje se bilo sklonilo unutar austrijske granice i pozvao ga da se pokori, te podigao kule u Poljicima kuda su prolazili odmetnici i u njih postavio carsku i plaćenu vojsku. Na to se stanovništvo Šume, Bobana i Popova vratilo u svoja mjesta i pokorilo se. Između njih je popisao plaćene pandure i tako postigao njihovu sigurnost, a uspio je da podigne jednu vojnu kasarnu u selu Dolu s ove strane nahije Zubaca i još jednu — dvije kule tamo gdje je bilo potrebno.

Mutesarif Huršid-paša koji je, kada je serdar-paša otišao u Skadar, ostao kao njegov zastupnik, odlazeći serdar-paši, svratio je u Dubrovnik. Na osnovu prepiske i spomenuti Vukalović Luka također je došao. Na njihovom sastanku Huršid-paša je, da bi povratio i osigurao mir, dao trošak za hiljadu pandura, s tim da spomenuti Luka bude muhafiz od Sutorine do Pive i predao mu dvije bujrukdije: jednu o amnestiji, a drugu o njegovoj službi, a on se obavezao da nikada neće biti nepokoran Uzvišenoj državi.* Međutim, ni on niti ijedan stanovnik pobunjenih nahija, koje su sada bile date pod njegovu upravu, nije priznavao vlast. Zato, odrediti njemu samom samostalnu vlast značilo je stanje gore nego što je bilo. Zbog toga je

11-b

Munib-efendija, visoki službenik koji je bio trebinjski kajmekam, kada je čuo da su spomenute bujrukdije date navedenom Luki, budući da je ovaj rob tada bio kod njega sekretar, na osnovu pismenog dogovora otpremio je ovog nemoćnog u Zubce da izvršim prepis spomenutih bujrukdija. Kada me otpremio u Zubce, Lukin pisar Balordić Mićun došao je u utvrdu carske vojske koja se nalazi s ove strane Zubaca sa oko dvadeset naoružanih ljudi i sa sobom donio bujrukdije koje sam ja prepisao i donio.

U to vrijeme muširu Derviš-paši bilo je naređeno da iz Hercegovine ide na Crnu Goru, pa je carska vojska krenula iz Gacka. Na putu je vodila vrlo mnogo krvavih i žestokih okršaja i presjekavši Crnu Goru po sredini susreo se sa serdar-pašinom vojskom u mjestu Spužu koje se nalazi u Albaniji. Nakon ovog uspjeha bilo je lako zauzeti Cetinje, koje je bilo sjedište uprave Crne Gore, ali zbog posredovanja evropskih sila sklopljena je s vođom Crne Gore neka vrsta mirovnog ugovora pod uslovima povoljnim za Portu kao što je da se radi osiguranja puta koji ide sredinom Crne Gore od Spuža do Nikšića na važnim mjestima podignu palanke i u njih postavi vojska. Stišavanjem nereda u Crnoj Gori, i u Hercegovini je počeo da se vraća mir i sigurnost. Međutim, spomenuti Luka, vođa odmetnika,* opet se nije pokoravao carskoj državi nego je ostao u stanju nekakve neutralnosti. Uplašen, poslao je izaslanika, svog pisara spomenutog Miću, Dževdet-efendiju koji je bio određen od strane države da izvrši inspekciju Bosne i Hercegovine i u to vrijeme bio došao u Sarajevo, a odatle u Mostar. Ali povratkom mira prestala je odredba spomenutih bujrukdija koje je imao u ruci Luka. Za upravnika nahije Zupci bio je određen Spaić Mihajlo, jedan od tamošnjih stanovnika koji se ranije bio sklonio kod visoke vlasti. Isto tako su određeni kako za nahiju Zupci, tako i za ostale poznate nahije buljubaše pandura, između njih, sa dovoljno pandura pod njihovom komandom. Zbog toga spomenuti Luka nije više imao tu oslonca, pa je prvo pobjegao u Grahovo, a odatle u Rusiju.

12-a

Nakon toga se mir i sigurnost u Hercegovini potpuno povratio. Međutim, u kasabi Trebinje desio se jedan nemio događaj. Evo kako je bilo: pravoslavni su bili započeli da ponovo prave veću školu na maloj kućici koja se nalazila u čaršiji spomenute kasabe, a koja je odavnina bila njihova škola, s tim što su joj dodali još jedan komad zemlje. Ali ta zemlja pripadala je jednom od muslimana i ne samo to nego muslimani su smatrali da je opasno da se tu pravi velika škola, pa se ne obraćajući vlastima za to, jednoga petka kada su izašli iz džamije, jedna grupa njih uputila pravo na sporno mjesto. Kada je vlast saznala da su srušili zid koji je bio podignut, odmah je poslala carsku vojsku i žandarme koji su pohvatali počiniocima koji su se tu nalazili i bacili ih u zatvor.* O tome je obaviješten i mutesarif. Da bi ispitali ovu stvar, u Trebinje su došli jedan potpukovnik i Ali-beg Hadžiomerović, član Upravnog vijeća live. Pošto je ovom pitanju pridavan veliki značaj, određen je Madžar Mahmud-paša da ispita činjenično stanje i stanovništvo dovede u red. Nakon dolaska spomenutog paše pedeset — šezdeset osoba, kako onih koji

12-b

su bili uhvaćeni na licu mjesta i zatvoreni, tako i onih koji su bili osumnjičeni da su bar izdaleka bili umiješani u ovaj posao, bilo je povezano i otpremljeno u sjedište live. Pred Krivičnim vijećem izrečene su im odgovarajuće kazne, a pravoslavnim je data dozvola za gradnju škole onako kako su željeli, čak im je jedan dio troškova za izgradnju dat od strane vlasti, kao pomoć.

U vrijeme inspektora Dževdet-efendije u Bosni i Hercegovini je proveden zakon o novačenju kurom, izvlačenjem brojeva (listića). Međutim, kaze Nikšić, Gacko i Bileća i sela trebinjske kaze koja se nalaze s one strane rijeke Trebišnjice bile su izuzete od kure.

U to vrijeme u Bosni je uveden novi vilajetski sistem, a za mutesarifa Hercegovine određen je hadži Našid-paša, koji je kasnije postigao rang vezira (ministra).

U Mostaru je ranije napravljena jedna kasarna u koju je mogao da stane puk carske vojske, a sada su počeli da se prave putevi sa kanalima s obje strane u svim pravcima Hercegovine. Jedan dio tih puteva bio je završen za kratko vrijeme. Međutim, izgradnja puta od Mostara do Konjica, koji je bio nešto duži, trajala je godinama. Tu su, osim besplatnog kulučenja naroda, potrošene velike sume državnog novca.*

U avgustu 1282/1865. godine iz nepoznatih razloga došla je u luku Klek jedna teška oklopnjača carske flote i tu se usidrila. Tu se također ulogorilo pet—šest bataljona carske vojske, pa je i put za Klek bio dovršen.

U 1284/1867. godini u Mostar je došao Safvet-paša, koji je bio valija Bosne. Sigurno na osnovu obavještenja koje je odnekud dobio, iznenada je noću upao u manastir Žitomislići i kako je pronašao neke letke pobunjeničkog karaktera, to je glavnog svećenika spomenutog manastira Serafim-efendiju, svećenika iz Mostara Levanti-efendiju i školskog učitelja Jovu Perovića protjerao u Fejžan. Na molbu Kostan-paše, koji je bio mutesarif u Gacku za vrijeme posljednjeg ustanka u Hercegovini, da se spomenuti izgnanici oslobode da bi se navodno na lijep način umirili ustanici i stišao ustanak, oni su oslobođeni, a kada su se iskricali iz broda u Dubrovniku, otišli su pravo u Crnu Goru i priključili se ustanicima.

Kako se u to vrijeme pojavila pobuna i ustanak u Boki koja je bila u austrijskoj Dalmaciji, pošto su Crnogorci pomagali ustanicima Boke, to je došlo do rata između vojnih snaga koje su poslana od strane Austrije da zavedu red u Boki. Nekoliko porodica je otuda pobjeglo na našu stranu, a Safvet-paša je, da se pobuna ne bi proširila i u našim krajevima, uputio pet—šest bataljona carske vojske u Sutorinu. Tu je na obali luke Sutorine Šeker Liman sagradio jednu kompletnu kasarnu i jednu zgradu za karantin i u njih postavio službenike karantina* i carsku vojsku. Ubrzo poslije toga, kada je Austrija ugušila pobunu iz nepoznatih razloga, spomenuta kasarna bila je ispražnjena od strane carske vojske i bila je povjerena pod nadzor austrijskim činovnicima samo da bi bila sačuvana od rušenja.

Da bi se održao mir u nahijama Zupci, Kruševica, Sutorina, Suma, Korjenici, Banjani, Rudine i Piva, koje se nalaze u Hercegovini, određeni su plaćeni panduri između njih, a u nekim je postavljen upravnik (mudir). Na to su dati veliki izdaci. Međutim, pošto su pop Žarko koji je bio određen za mudira Pive, a malo kasnije i kapetan pandura Lazar Sočica, bez razloga pobjegli u Crnu Goru, to su oči i drugih bile uprte u Crnu Goru pa su čekali samo znak iz Crne Gore. Zbog toga je u nahiji Zupci u selu Grabu bila sagrađena jedna čvrsta kasarna i uz nju čatrnja, a u okolici na važnim mjestima kule za boravak vojske. Isto tako, bile su sagrađene kule u Korjenicima, Bileći i Pivi. I u klancu Duga na dva-tri mjesta pod kontrolom brigadnog generala Mustafa Edib-paše uz velike izdatke bila je napravljena kompletna kasarna i naravno jaka utvrđenja u kojima je postavljena carska vojska. Ova utvrđenja su osiguravala i olakšavala do izvjesne mjere promet za Nikšić. U mjestu Derin (Duboka?), koje se nalazi na Dubrovačkom putu, također je sagrađena jedna kula i u nju postavljena carska vojska.

U tom periodu, mir je vladao nekoliko godina, ali ni tada nije nedostajalo uznemirujućih događaja. Tako je 1288/1871.* godine trebinjski muftija Sulejman-efendija otišao sa jednim svojim slugom, hrišćaninom, na svoj čifluk, koji je bio udaljen dva sata od njegove kuće i tu prenoćio jednu noć u kući svoga čifčije. Iako je on bio veoma blaga osoba, bio je ubijen od strane njegovih čifčija. Njegov ubica po imenu Gavrilo pobjegao je u Crnu Goru. Međutim, tri osobe za koje se dokazalo da su pomagači ubice (saučesnici) su uhvaćene, pa kako su od strane Krivičnog vijeća live kažnjeni, to se ovaj događaj uzeo kao povod za nered (ustanak). 14-a

Godine 1289/1872. za mutesarifa Hercegovine bio je određen Rizvan-paša, sin Ali-paše Stočevića, ali je podnio ostavku zbog slabog zdravlja i penzionisan. Umjesto njega postao je mutesarif Avlonijali Mustafa Nuri-paša. U njegovo vrijeme hrišćani nevesinjske kaze uzeli su kao povod navodno nasilje od strane zakupnika desetine, pa je četrdeset—pedeset ljudi u svojstvu njihovih predstavnika otišlo u Crnu Goru da traže zaštitu. To pitanje predstavlja početak posljednjeg ustanka.

Kod hrišćanskog stanovništva nekih kaza hercegovačkog sandžaka počeli su da se javljaju znaci ustanka i tu i tamo počela su ubistva ljudi. U to vrijeme ubijen je stolački plemić Behmen Mustafa-aga u nahiji Dabru, četiri sata daleko od Stoca. Isto tako, u Bileći je ubijen jedan musliman.

Bosanski valija i komandant, ranije više puta spomenuti Dervišpaša, koji je bio određen od strane države da službeno izrazi dobrodošlicu njegovoj ekscelenciji austro-ugarskom caru i kralju za koga se čulo da će u to vrijeme posjetiti Dubrovnik, obavljajući svoju dužnost u prolazu kroz Trebinje osjetio je neke znakove ustanka kod hrišćanskog stanovništva. Ali tome nije javno pridavao važnost. Bjegunci iz nevesinjske kaze ostali su neko vrijeme* u Crnoj Gori, a njihove ustaničke iskre koje su palili širile su se na sve stra-

ne. Zbog toga su od strane vilajeta i live slati ugledni činovnici u Nevesinje više puta. Oni nisu propuštali priliku da daju savjete. Ali kako je ovaj ustanak bio u potpunosti pod vodstvom Crne Gore, savjeti koje su oni davali nisu mogli djelovati. Sada su službenici zaduženi za ustanak koji su poslali od strane Crne Gore i Srbije u Hercegovinu podsticali svo hrišćansko stanovništvo na ustanak i za nekoliko dana ustanak se raširio.

Priča se da je u nekom mjestu u Gacku, prilikom susreta službenika zaduženog za ustanak od strane Crne Gore Peke Pavlovića i službenika zaduženog za ustanak od strane Srbije Miće Balordića, zbog suparništva, došlo do sukoba među njima. Ostavši pobijeđen spomenuti Mićo je pobjegao u Dubrovnik.

Kako su se sada svi hrišćani nevesinjske kaze priključili ustaničkoj grupi, a isto tako da su se gatačka, bilečka, trebinjska i ljubinjska kaza, te područja Dabra, Hrasna i Gabele u stolačkoj kazii potpuno pobunile te kad se saznalo da se spremaju za borbu protiv carske vojske, prestala je svaka nada da će se oni savjetima i davanjem sigurnosti vratiti u pokornost. Bilo je nužno da se poduzmu mjere zastrašivanja. Jer carska vojska koja se nalazila u Hercegovini, s obzirom na veličinu ustanka, nije bila dovoljna da uguši ustanak. Ali dok se nastojalo da se odnekle pribavi dovoljno vojske s jedne, a da ustanicima daje sigurnost i da se umiruju s druge strane, među domaće ustanike su se umiješali Crnogorci. Vatra ustanka se razbuktavala. Tu i tamo dolazilo je i do pljački. Jednoga dana ustanici su napali selo Premišlje koje je daleko od trebinjske tvrđave svega jedan sat nastojeći da ga zapale. U jednoj kući se nalazila sama jedna muslimanska žena, koja je zatvorivši vrata kuće,* brani-
15-a la se puškom. Jednog ustanika je ubila. Pošto je pristigla pomoć iz susjednih mahala uspjeli su prisiliti ustanike na povlačenje, s tim što je samo jedna kuća izgorjela.

Nakon tri—četiri dana ponovo se oko 400—450 ustanika usudilo da napadne muslimansku mahaluu Goricu udaljenu samo sat i po od tvrđave. Pristigle dvije čete carske vojske, koliko se samo i nalazilo u tvrđavi, sa stanovništvom su započele borbu. Iz tvrđave je također iz topova na njih otvorena vatra, pa su odbijeni i udaljeni. Nekoliko dana kasnije opet je jedna grupa ustanika napala na selo Volujac i u borbi koja se vodila ustanici su, nakon poraza, bili prisiljeni na povlačenje. Dan—dva poslije toga također su došli do sela Dražin Dol i tu podigli zaklone. Kada se vidjelo da su počeli da pale muslimanske kuće odmah su spomenute dvije čete carske vojske i narod stigli i nakon kratke borbe ustanička družina bila je razbijena. Jedna grupa njih bila se zatvorila u jednu kuću koja se tamo nalazila i na tvrdu riječ (besa) izvedeni su i predati vlastima. Kasnije su na molbu don Ivana Musića, popa iz Ravni, koji je kao varka bio došao kod Osman-paše, komandanta mjesta Trebinja, bili oslobođeni.

U međuvremenu trebinjska tvrđava bila je opsjednuta sa sve četiri strane. Telegrafske žice bile su također presječene od strane ustanika, pa su veze bile prekinute. Dopisi koji su pisani i u kojima

se molilo za pomoć slati su u odredišna mjesta noću i stranputicom, a posredstvom plaćenih kurira. Kada je u Trebinje stigao brigadni general Husejn-paša sa jednim pukom carske vojske, prvo je uputio pisma popovima manastira Duži gdje se nalazila grupa ustanika* i pozvani su na pokornost. Pošto nije bilo nikakvog odgovora, Husejn-paša je sa postojećim snagama krenuo na spomenuti manastir. Ustanici koji su se nalazili unutar na brzinu su pobjegli prije nego što je carska vojska ušla u manastir. Prema vizit kartama i ostalim papirima koji su im pali šaka u pretresu koji je izvršen, bilo je jasno da je u spomenutoj ustaničkoj skupini bilo ljudi iz svih krajeva Evrope. Pronađeno je vrlo mnogo štapina dinamita za miniranje. Husejn-paša je ipak sa postojećim snagama stigao do Derinske kule bez borbe i ponovo se vratio u Trebinje. Ovom prilikom Dubrovački put je bio otvoren, a bila je napravljena još jedna kula na jednoj važnoj tački puta u koju je bila postavljena carska vojska. Da bi ovaj put bio upotrebljiv i siguran na njemu se svaki dan nalazio jedan bataljon carske izvidničke vojske. Jednoga dana Austrijanci koji su prenosili hranu obavijestili su spomenutog Husejn-pašu da su susreli na Dubrovačkom putu jednu grupu nepoznatih naoružanih lica. Ovaj je odmah otpremio rezervnog majora Avdagu Bračkovića sa stanovništvom i pridodao im majora Besim-bega sa dvije čete carske vojske. Upozorio ih je da idu preko Poljica prema selu Glavaska koje se nalazi u sredini nahije Šuma i da se tu spoje sa jednim bataljonom carske vojske koji će krenuti pravo naviše Dubrovačkim putem. Husejn-paša je preko svoga pomoćnika dao usmeno naređenje pukovniku Rešid-begu, zapovjedniku izvidničkog bataljona na spomenutom putu, da i on krene sa navedenim bataljonom pravo naviše. Kad je prema naredbi odjel vojske koji je upućen preko Poljica išao prema Glavaskoj u jednom tijesnom klancu sukobio se sa poznatim crnogorskim odmetnikom Pekom Pavlovićem i mnoštvom ustanika.

15-b

Iako su prihvatili bitku,* pošto je odmetnika bilo mnogo više, a bili su zauzeli vrhove brda i sa svih strana osuli kuršume kao krupa na islamsku vojsku, spomenuti Avdaga i još sedam osoba između stanovništva i također nekoliko vojnika carske vojske pali su kao šehiti, a drugi su bili razbijeni. Ali, srećom, smrklo se, pa ih je noćna tmina sakrila. Oni su se popeli na jedno visoko brdo i tu su osvanuli. U zoru su s ove strane poslata dva bataljona i oni su bili spašeni. Pukovnik Rešid-beg kome je bilo naređeno od strane Husejn-paše da krene uz Dubrovački put, nije krenuo prema toj naredbi nego se vratio u Trebinje. Zbog toga je bio ukoren, ali je odgovorio da on nije pridavao važnosti takvoj usmenoj naredbi. Međutim, upravo je to bio uzrok poraza jedinica upućenih preko Poljica. Do ovog poraza, muslimansko stanovništvo Trebinja, kao što se naprijed vidjelo, bilo je prisutno u svim borbama koje su vođene sa ustanicima i uvijek pokazalo čvrstinu i hrabrost. Spomenuti događaj je učinio da je veoma opao njegov raniji borbeni moral.

16-a

Nekoliko dana prije ovog događaja komandant mjesta u Bileći, general-major Nedžib-paša i s njim pukovnik Osman-beg bili su

16-b došli u Trebinje da uzmu hranu. Kako na putu od Bileće do Trebinja nisu vidjeli ustanika, spomenuti Osman-beg je mislio da ustanika i nema. Zato, kada je vidio u čaršiji muslimansko stanovništvo naoružano naljutio se, pa je govorio: »Ovo stanovništvo su ustanici, to su ustanici. Ali Allah zna sve spletke i laži. Niti ima ustanika niti šejtana, sad su ovi uzeli njihovo oružje i uvlače se u njih«, vikao je. Međutim, kad su se sutradan noseći hranu vraćali u Bileću sa dva bataljona carske vojske koji su bili pod njihovom komandom, na putu kojim su išli* na brdu Drakulici, sa svih strana pojavili su se ustanici koji su ih tu čekali i pošto su napali na carsku vojsku, među njima se razvila velika borba. Spomenuti Osman-beg jedva se spasio do Bileće. Tada je povjerovao da ima ustanika.

U to vrijeme hercegovački sandžak odvojen je od Bosne i ustanovljen kao vilajet. Kako je maršal Ahmed Hamdi-paša bio određen za valiju i komandanta, to su on i visoki službenici Ibrahim-beg i Kostaki-efendija i s njima jedan od duhovnih starješina pravoslavnih, koji su bili službeno poslani od strane države da pozovu hercegovačke ustanike na pokornost, stigli u Mostar. Oni su svoj zadatak obavili bez manjkavosti, ali nisu postigli nikakva rezultata. U Mostar je također došao i Vasa-efendija poslan od strane Ministarstva javnih poslova sa prijedlogom da se od strane države poprave i podignu kuće ustanika koje su bile popaljene za vrijeme borbe. Kasnije je iz Carigrada došao također Server-paša, jedan od ministara Visoke porte kao specijalni izaslanik za pitanje Hercegovine. Koliko god je poduzimao sve moguće planove kako bi ustanike doveo u pokornost, slao pisma vođama ustanika i davao raznovrsne savjete i sigurnost, ni to također nije imalo nikakve koristi.

Tih dana su se pojavile grupe ustanika u okolini Gabele i Kleka i tamo su se odvijale borbe između njih i carske vojske i rezerve koja je bila poslata protiv njih.

17-a Kada je smijenjen Ahmed Hamdi-paša, maršal Reuf-paša, koji je došao mjesto njega, krenuo je s carskom vojskom prema Pivi i Nikšiću da bi prenio hranu i ispitao teren. Za vrijeme njegovog putovanja vodile su se krvave borbe.* U svim tim bitkama izvojevanje su pobjede, a Reuf-paša je došao u Trebinje. Dolazeći u Trebinje, u okolini sela Trnovice, koje se nalazi između Gacka i Bileće, sukobio se sa jednom grupom ustanika i u bici koja je vođena, ustanici su razbijeni. Tada je poginuo Rade Babić, vođa ustanika. U to vrijeme formiran je jedan sandžak pod imenom Gatački sandžak, koji se sastojao od kaza Trebinje, Ljubinje, Bileća i Gacko koje se nalaze u Hercegovini, a na položaj mutesarifa bio je određen Kostan-paša. Kada je smijenjen Reuf-paša, umjesto njega za glavnog komandanta bio je određen maršal Ahmed Muhtar-paša, a na položaj valije Hercegovine bio je određen vezir Ali-paša.

U to vrijeme Dubrovački put bio je zatvoren od strane hercegovačkih i crnogorskih ustanika, čiji je broj prelazio četiri-pet hiljada. Komandant mjesta u Trebinju, ranije spomenuti Husejn-paša, u namjeri da otvori put, krenuo je sa postojećim snagama od tri bataljona carske vojske, pa iako se dobro borio na spomenutom pu-

tu, zbog mnoštva ustanika, koji su bili zauzeli obje strane puta, Husejn-paša se, ne postigavši nikakva rezultata, vratio natrag. Nakon tri—četiri dana ponovo je krenuo i došao nasuprot sela Sparožića u blizini mjesta Derin. Dok je on tu bio zauzet oko postavljanja nekoliko četa carske vojske na važnim tačkama s obje strane puta, ustanici su se iznenada pojavili iza brda iza kojih su se bili sakrili i napavši na carsku vojsku započeli borbu. Čim se Husejn-paša sa topovima povukao nazad i sva vojska se također u neredu povukla.* Međutim, kapetan Huršid-aga je sa jednom četom carske vojske koja je bila pod njegovom komandom ostao opkoljen na dva brežuljka koja se nalaze nasuprot sela Sparožić. Kako na jednom od ta dva brežuljka, i to onom koji je bio niži, nije bilo nikakva zaklona od pušane vatre ustanika koju su otvarali na jednog Trebinjca poručnika i dvadeset—trideset vojnika carske vojske koji su bili pod njegovom komandom, a nalazili se na tom brežuljku, ubijen je spomenuti poručnik sa još nekoliko vojnika, a ostali su noću pobjegli svojim drugovima na onaj drugi viši brežuljak. Pucajući iz pušaka sa ovog brda na sve strane mnogo ustanika je pobijeno. Ubijen je i Maksim Bačević, vođa ustanika i vojvoda Banjana koji je bio badžanak crnogorskog princa. Ali, nažalost, oni su bili opkoljeni od strane ustanika sa svih strana i nije im bilo moguće pomoći. Tu su se odupirali oko tri dana gladni i bez vode, i kad su došli potpuno na izmak snaga neki između njih su noću pobjegli. Kako neki od njih nisu znali puta, upali su među ustanike i mučenički izginuli. Nekoliko njih se dočepalo planina i tako se spasilo, a ostali zajedno sa spomenutim kapetanom na svojim mjestima, ispivši čašu mučeništva ovjekovječili su svoja imena.

17-b

Nakon tih događaja konačno je svakog obuzeo strah i trepet. U trebinjskoj čaršiji oka soli izišla je na pet groša, a i ostala hrana bila je rijetkost. U to je prispio Muhtar-paša poput Hizra sa svježih tri—četiri bataljona carske vojske. Nakon što je odmarao jedan dan u Trebinju, drugi dan je svu vojsku preveo čamcima na onu stranu rijeke Trebišnjice i zanoćio nasuprot ustanika. Sutradan u zoru krenuo je na ustanike i započeo borbu.* Pošto su hrabri i požrtvovani napadi carske vojske, s jedne strane, i vatra topova s druge strane stvorili strah u skupini ustanika, oni su u roku od dva—tri sata bili potpuno rastjerani i razbijeni. Muhtar-paša, postavivši stražu na važne tačke na Dubrovačkom putu, vratio se zdravo u Trebinje uz to zadobivši i plijen. U to vrijeme se započelo sa izgradnjom kula na mjestima gdje je to bilo potrebno, kako bi se spomenuti put čuvao od daljnjih upada ustanika. Isto tako je Muhtar-paša, lično prisustvujući, započeo sa vojskom usred zime da gradi kule, koje su bile ranije izgrađene i porušene od strane ustanika, u Poljicima koja su predstavljala prelaz ustanika. Ovog poniznog roba je pozvao sebi da bi pisao pisma na srpskom jeziku kojima je pozivao mjesne ustanike da se pokore. Takva pisma pisana su i slata onima kojima je trebalo, ali to nije donijelo nikakva rezultata.

18-a

Muhtar-paša je, nakon što je završio spomenutu izgradnju i nakon što je osigurao Dubrovački put, otputovao u Mostar. Za ko-

mandanta mjesta u Trebinju bio je određen general-major Osman-paša, koji je u to vrijeme bio došao iz Gacka zajedno sa divizijskim generalom Ševket-pašom. Sa spomenutim Ševket-pašom nalazio se član carevog ratnog savjeta—brigadni general Halil-paša. Pošto je vodio borbe sa ustanicima u više mjesta u Hercegovini, nešto ranije bio je otišao u Pivu radi prenosa hrane. Na svom povratku sukobio se sa mnoštvom ustanika i među njima su vođene mnoge borbe. Vratio se zdrav u Gacko, a sada je došao u Trebinje. Oдавде je sa nekoliko bataljona carske vojske otišao u Zupce, i nakon što je tu sa tamošnjim ustanicima vodio borbu čitav dan,* vratio se u Trebinje.

18-b

Mada je brigadni general Selim-paša, komandant mjesta u Mostaru, koji je kasnije postao divizijski general, sa svojim snagama vodio pobjedonosne bitke na brojnim mjestima nevesinjske kaze i na pivskom putu, ipak su jedne noći ustanici napali na kasabu Nevesinje, zapalili jedan dio čaršije i mahalau u kojoj je stanovala porodica Pekušića. Za vrijeme toga požara poginuli su kao mučenici (šehiti) hadži Derviš Pekušić i njegov brat, a i njihove familije su također izgorjele u požaru.

U to vrijeme Muhtar-paša i valija Hercegovine Ali-paša otišli su u Dubrovnik i tamo se sastali sa vođama ustanika. Iako su nudili svima opštu amnestiju, sigurnost i razne olakšice ukoliko se pobunjeno stanovništvo povraati u svoja mjesta, opet nije bilo koristi. Jer, crnogorski princ Nikola bio je planirao da pokori Hercegovinu i hercegovački ustanici su njega čekali. Mnogi hrišćani, stanovnici kasaba u Hercegovini, neko ranije neko sada, ostavivši u svojim mjestima porodice, otišli su u Crnu Goru i priključili se ustaničkoj skupini.

Austrija je, držeći se neutralnosti, u to vrijeme zatvorila luke u Dalmaciji za carsku vojsku i municiju, zbog čega Uzvišena država nije mogla da otprema vojsku u Hercegovinu morem, pa je bila prisiljena da, uz teškoće, šalje vojsku i municiju kopnom. Međutim, nalazila se u situaciji da hranu uzima od austrijskih liferanata.*

19-a

Crnogorski princ Nikola u namjeri da osvoji Hercegovinu ovaj put poslao je Peku Pavlovića, vođu ustanika, prema Kleku sa oko tri—četiri hiljade ustanika. Princ je mislio da ovaj s te strane, a on sa armijom većom od 10.000 i velikim topovima preko Nevesinja napadnu pravo na Mostar i u toj namjeri gatačkim putem došao do kasabe Nevesinja. Ali kako je isplanirao da najprije osvoji to mjesto, on je otvorivši vatru iz topova na tu kasabu poduzeo napad. Ali carska vojska, koja je bila tu u utvrđenju zajedno sa stanovništvom kasabe, hrabro je odbila napad. Budući nije uspio da osvoji Nevesinje, on je zauzeo klanac Bišinu i okolna brda koja se nalaze između Mostara i Nevesinja, a predhodnicu uputio u nahiju Podvelež koja se nalazi dva sata od Mostara. Princ lično je također krenuo na ovu stranu i bio je došao do klanca Bišine. U to je Muhtar-paša sa sedam—osam bataljona carske vojske stigao u Mostar poput Hizra i odmah je odatle sa svim raspoloživim snagama, uzevši i mostarsko muslimansko stanovništvo, krenuo naprijed. Poput

groma navalio je na ustanike. U žestokoj bici koja je trajala dva—tri sata, sreća je bila na Muhtar-pašinoj strani. Neprijatelj je, nakon što je u borbi ostavio mnogo žrtava, poražen pobjegao natrag. Muhtar-paša ga je slijedio i tako pobjedonosno stigao u Bileću. Bio je naredio odmor vojsci koja je ostala bez snage zbog umora od ljetne vrućine i ratnih nevolja. Ali, uveče onoga dana kada je došao u Bileću, obaviješten je od uhoda koje je poslao, da se Crnogorci nalaze u Vučijem Dolu, u blizini mjesta Banjska dva—tri sata daleko od Bileće.* Budući su oni upravo poraženi, Muhtar-paša je obavio sa-

19-b

»Kad nesreća dođe, vid oslijepi«.

Muhtar-paša je ostao taj dan u Bileći, a sutradan stigao u Trebinje sa carskom vojskom i Mostarcima.* Da bi spriječio neprijatelja da prelazi na ovu stranu, isturio je vojsku na vrhove brda koja se nalaze na bilećkom putu i koja gledaju na Trebinje. Međutim, iz nepoznatih razloga, Crnogorci ovaj put nisu prelazili na ovu stranu iz mjesta gdje su se nalazili. Čak nisu uznemiravali ni Bileću za koju bi se moglo reći da je bila bez vojske.

20-a

Nakon što je odmarao nekoliko dana u Trebinju, Muhtar-paša je otputovao u Mostar. Carskoj vojsci, koja se nalazila u Hercegovini, pridodano je osam bataljona, koji su došli pod komandom divizijskog generala Fuad-paše. Kada je njegova armija dostigla broj od oko 20 bataljona, ponovo je došao u Trebinje, a onda otišao u mjesto Zaslav, koje se nalazi unutar crnogorske granice udaljeno četiri sata odatle. Tu se ulogorio početkom zime. Na trebinjski put postavio je mnogo vojske i tako osigurao zaleđe. U spomenutom mjestu ostao je do pola zime. Iako je svaki dan vodio borbe sa neprijateljem koji ga je okruživao, presudila je zima sa svojom žestinom. Pošto nije bilo mosta na rijeci Trebišnjici koja je služila kao prelaz vojsci, prelazilo se čamcima. Isto tako naišao je na poteškoće u pogledu snabdijevanja hranom, pa se nakon dva mjeseca, zajedno sa vojskom, vratio u Trebinje.

20-b Dok se carska vojska nalazila u spomenutom Zaslapu, desio se slijedeći događaj u kasabi Ljubinje, koje se nalazi na ovoj strani: oko sedam—osam stotina osoba probranih između hercegovačkih ustanika sakupljenih u nahiji Banjani, u namjeri da paljenjem kasabe Ljubinje islamsko stanovništvo Hercegovine zastraše* ili da dovedu do rascjepa u Muhtar-pašinoj vojsci, prešli su rijeku Trebišnjicu ispod manastira Kosijerevo i preko nahija Zariča i Ljubomir, noću i iznenada, došli su do spomenute kasabe. Koliko god su nastojali da zapale muslimanske kuće, islamsko stanovništvo se zatvorilo u kućama i vatrom iz pušaka hrabro odbilo napad. Kapetan jedne izviđačke čete carske vojske koja se nalazila na trebinjskom putu čuvši glas pušaka, osjetio je da je borba u Ljubinju pa je požurio u pomoć. U žestokoj borbi koja je potrajala dan—dva ustanici su, nakon što su ostavili mnogo žrtava, poraženi i razbijeni pobjegli. Za vrijeme ove borbe jedna muslimanska djevojka iz Ljubinja nije marila za vatru ustanika nego je uprtivši municiju na leđa, dijelila je po muslimanskim kućama koje su bile opkoljene.

Ranije je objašnjeno da je Hercegovina bila odvojena od Bosne i obrazovana kao samostalan vilajet. Sada je također bio formiran i Vilajetski vrhovni sud. Izvoljelo se postaviti ovog poniznog roba na dužnost sekretara spomenutog suda. Ali ne znam ni da li je prošao jedan mjesec a sud je bio ukinut. Vilajet je također ukinut i kao i ranije pripojen Bosni. Na dužnost mutesarifa bio je određen Mustafa Hulusi-paša.

21-a Kada se Muhtar-paša vratio iz spomenutog mjesta Zaslav, ulogorio se na Dubrovačkom putu, koji je udaljen jedan sat od Trebinja. Tu je boravio oko mjesec dana, a nakon toga svoj logor je premjestio u mjesto zvano Domanovići, koje se nalazi između Stoca i Mostara. Tu je ostao neko vrijeme. Kada je došao maršal Sulejman-paša, koji je bio određen za glavnog komandanta umjesto Muhtar-paše, dao je da se carska armija premjesti u Mostarsko polje. Ovdje je odmarao nekoliko dana, a kada je njegova armija dostigla broj od 30 bataljona* i kada je obavio sve pripreme, krajem aprila 1877. godine krenuo je na Crnu Goru. Pod njegovom komandom se nalazio i mostarski muftija Mustafa Sidki-efendija Karabeg zajedno sa oko 150 konjanika, mostarskih muslimana. Preko Nevesinja i Gacka stigli su do klanca Krstac. Ali u namjeri da mu zatvore put, mnoštvo mještana i Crnogoraca su s obje strane klanca iskopali rovove i podigli jaka utvrđenja, vjerovatno da se odupru topovima. I dok su čekali carsku vojsku, Sulejman-paša je razvio borbena kri-la prema ratnoj teoriji. Navalio je na ustanike sa svih strana, a zajedno sa vojskom otvorio je vatru iz velikokalibarskih topova. Rezultat žestoke bitke, koja je trajala nekoliko sati, bio je da su ustanici ostavivši mnogo poginulih, bili poraženi i rastjerani, a Sulejman-paša je sa pobjedničkom armijom krenuo naprijed. U toj borbi poginuo je kao šehit major carske vojske Čemerlić Ahmed-efendija i još nekoliko osoba.

Nakon što je Sulejman-paša junački osvojio klanac Krstac, vojskom je zdravo prešao klanac Dugu i stigao u Nikšić. Velike to-

pove koje je imao ostavio je u Nikšiću zbog toga što su putevi bili teški i što je bio problem vući ih, a zatim krenuo prema klanцу Ostrogu.

Ovdje je kao i na Krscu naišao na mnoštvo ustanika i započeo borbu. Borba je bila veoma žestoka. Trajala je tri dana i nakon toga Crnogorci nisu više mogli da se odupru žestokim i hrabrim napadima carske vojske. Ostavivši mnoštvo izginulih bili su poraženi,* a carska vojska prošavši tuda pobjedonosno je krenula naprijed. Vođeći krvave i slavne bitke unutar Crne Gore osamnaesti dan od svoga pokreta iz Mostara, carska vojska stigla je u kasabu Spuž, koja se nalazi u Albaniji. Ovdje se spojila sa vojskom maršala Saib-paše, glavnog komandanta skadarskog područja.

21-b

Carska vojska pritisnuvši Crnu Goru nanijela joj je teška razaranja. Mislio se i nadalo da je već požar ustanka ugašen i da će se u Hercegovini povratiti red i mir. Nažalost, Rusija je objavila Uzvišenoj državi rat, pa je Sulejman-paši bilo naređeno da s vojskom krene prema Dunavu. Kada je on krenuo prema Dunavu, drugi odjel rezerve iz Hercegovine, kao i granični bataljon i Mostarci koji su bili pod njegovom komandom, vratili su se u Hercegovinu preko Skoplja i Novog Pazara.

Sada je u Hercegovini na nekoliko mjesta bilo nešto vojske, ali s obzirom na to da je neprijatelj bio nadmoćniji, postojeća vojska nije bila dovoljna da brani ta mjesta. Zbog toga je crnogorski princ došao sa velikim brojem ustanika i opkolivši Nikšić, počeo ga je tući iz topova. Kada se saznalo da u tvrđavi nema dovoljno hrane i municije u odnosu na vojsku i narod, da bi se mogli duže oduprijeti, divizijski general Salih Zeki-paša sakupio je po Bosni sedam bataljona vojske i krenuo prema Nevesinju, da bi prenio hranu u tvrđavu Nikšić. Da bi obezbijedila komoru u kazama i da bi se utvrdila vrijednost u putu eventualno izgubljenih životinja, što bi se kasnije riješilo, od strane Vijeća live* je obrazovana jedna komisija u Nevesinju, u čijem sastavu je bio i ovaj ponizni rob, koja je utvrdila tu vrijednost i predala je vojsci. Salih-paša je, natovarivši hranu u Nevesinju, krenuo prema Gacku. Ali treći dan od njegovog polaska, pukovnik Skender-beg je izgubivši nadu u pomoć, poveo pregovore sa crnogorskim princom. Jer dva bataljona vojske, koja su bila pod njegovom komandom, bila su opkoljena u tvrđavi Nikšić. Uz to, hrane je bilo nestalo i u vojsci i u narodu. U pregovorima je utvrđeno da preda tvrđavu pod uslovom da svi spokojno iziđu, kao i da se garantuje sigurnost života i imetaka onih stanovnika koji žele ostati u Nikšiću. Sva vojska i narod osim nekoliko porodica su izašli i dospjeli u Gacko. Tu su se našli sa Salih-pašom i zajedno krenuli u Nevesinje.

22-a

Sada je i carska vojska, koja je bila u utvrđenjima klanca Duga, ostavši opkoljena sa svih strana i bez nade u pomoć, također predala utvrđenja Crnogorcima na vjeru i vratila se amo.

Što se tiče vojske u utvrđenjima Piva i ona je kao i one tamo napustila utvrđenja i izašla. Nekoliko dana kasnije crnogorski princ je lično sa nekoliko hiljada ustanika pošao na Bileću. Kada je počeo

22-b da tuče utvrđenja iz topova, jedan kapetan sa tri—četiri čete koje su bile pod njegovom komandom, vidjevši da se neće moći oduprijeti napadu neprijatelja,* također je kao i drugi predao utvrđenja na vjeru i povukao se sa svojim vojnicima u Stolac, a muslimansko stanovništvo se također u tom času razbježalo ili u Stolac ili na razne druge strane.

Kada je kajmekam Bileće Defterdarević Mehmed-beg iz Trebinja zatražio dozvolu od princa Nikole da ide u Trebinje, princ je njemu odredio pratnju od nekoliko osoba da ga odvedu do granice Trebinja. Uz to ga je upozorio da će on sutra sa vojskom doći u Trebinje, pa da on objasni narodu da nema potrebe da se ne boji. Kada je spomenuti beg odmakao od Bileće sat—dva hoda, Crnogorci su zapalili utvrđenja i on je vidio dim do nebesa, ali mu uzroci nisu bili poznati.

Iz nepoznatih razloga Crnogorci ovaj put nisu ostali u Bileći nego su se odmah vratili istim putem.

Nakon ovih događaja u Hercegovini, bosanski valija Mazhar-paša i pod njegovom komandom oko tri stotine osoba, pored mnogo plemića i uglednika iz Sarajeva, krenulo je u Mostar da bi ga zaštitili od napada ustanika. Mazhar-paša je tu odsjeo nekoliko dana.

22-a U to vrijeme Uzvišena država bila je zabavljena ratom s Rusijom i samo se osluškivalo koja će strana pobijediti ili izgubiti i iščekivao se krajnji rezultat. U vrijeme kada je ruska vojska prešla Dunav i opkolila Gazi Osman-pašinu vojsku u Plevni, spomenuti gazija je s carskom vojskom što je bila pod njegovom komandom vodio slavnu bitku sa toliko hrabrosti kakva se ne pamti u ranijoj istoriji* i uspio je da uništi mnoštvo ruske vojske. Kasnije je bio pobijeden, nakon čega je ruska vojska prešla Balkan i približila se Istanbulu, što je teško ražalostilo sve muslimane. Ovi tragični događaji posve sigurno su ukazivali da je na pomolu veliki preokret. Nakon što su Uzvišena država i Rusija — dvije zaraćene države — donijele odluku o miru, mirovni ugovor sklopljen u San-Stefanu evropske sile nisu odobrile. Na berlinskoj konferenciji gdje su odredile svoje predstavnike, navedeni mirovni ugovor je izmijenjen. Bosnu i Hercegovinu su jednoglasnom odlukom dali na upravu Austro-Ugarskoj. Evropske novine su tada pisale da će navedena država spomenutu zemlju vojnički pokoriti za nekoliko dana. Ali ovdje niti vlast niti vojska nije pridavala značaj ovim vijestima, nego su oni obavljali svoje poslove kao i ranije. Čak na pet dana prije nego će Austrija ući, specijalni izaslanik koji je iz live upućen u Trebinje, susreo se sa jednom grupom koja se bavila poslovima desetine. Isto tako, narod uopće nije htio da vjeruje da će Austrija ući.

23-b Kada je austrijska vojska stupila na granicu Hercegovine, austrijski konzul Štraus, koji je imao sjedište u Mostaru, službeno je došao mutesarif-paši i obavijestio ga o tom. Također, kajmekam Ljubuškog je, pošto se austrijska vojska prvo pojavila na granicama kaze Ljubuški, telegrafski obavijestio mutesarifa. Zbog revolucije koja se tada desila u Sarajevu, tamošnji generalni konzul Vasić* sa svojim činovnicima i podanicima Austrije krenuvši za Metkoviće,

stigao je u Mostar. U narodu je nastalo komešanje i u namjeri da idu da brane granicu i da se bore, obično stanovništvo se naoružavalo. Vojne i civilne vlasti su nastojale da narod prihvati njihovo mišljenje pa su pokušavali da na mudar način umire narod, jer ni vojska ni vlast nisu imali nikakvu naredbu za rat. Mostarski muftija Mustafa Sidki-efendija — budući je bio pametan i hrabar — razmišljajući o posljedicama obratio se pristalicama rata riječima: (»Pazite, mi Hercegovci dok je među nama bila državna vojska i nad nama vlast države, nismo smjeli glavu dići protiv šake crnogorskih ustanika. Toliko je naše zemlje zauzeto! Sada kada je država skinula s nas svoj nadzor i kada su ostale države odlučile da nas daju pod zaštitu velike austrijske države, niti je po šerijatu, niti po razumu i mudrosti da se mi suprostavljamo i sami sebe bacamo u propast«). Da bi potkrijepio svoju tvrdnju navodio je mnoge dokaze iz Kur'ana i Hadisa i nastojao da umiri svjetinu. Ostali članovi vijeća koji su bili pametni i mudri i cijenjeni kod naroda, vidjevši uskomešanosť naroda, nisu ni progovorili nego su iz straha odabrali šutnju. Neki koji su se predstavljali za ulemu istupili su naprijed. Oni su po džamijama i mjestima gdje se narod skupljao, objašnjavajući narodu da je rat stroga božija naredba, podsticali na rat i tako se propala rulja osilila i nalazila se u nekoj vrsti demonstracija. Da bi se to okončalo i donijela nekakva odluka, 22. jula 1878. godine u petak, u sjedištu mutesarifa su se skupili zamjenik komandanta vojske* potpukovnik Murat-beg sa upravnim vijećem live. Dok su 24-a ovi zasjedali rulja nitkova bila je napunila avliju uprave. Redifa iz Travnika je također bila iza njih. Tada se jedna zastrašujuća grupa demonstranata digla i konačno provalila u prostorije uprave i upala u salu za sjednice. Navedenog mufti-efendiju su šćepali i potpuno nedužnog kadiju i spomenutog Murat-bega izbacili na verandu i ubili. Uхватili su mutesarifa Mustafa-pašu pa su njega i njegovog zeta koji se držao za njega ubili na vratima konaka (uprave). Razmišljanje o krajnjoj sudbini njih dvojice i njihovih prijatelja rastužilo je sve one mirne muslimane, poput Kerbele.

Sada je u Mostaru nastupilo vrijeme bezvlašća. Razjarena rulja navalila je i na kuću nasilno umrlog muftije, bog mu se smilovao, i kada su pojurili da mu i nejaku djecu pobiju i kuću zapale, djecu su mu posakrivale komšije, a i kuću su mu jedva spasili. Razbojnička rulja usudila se napasti i na kuću pokojnog mutesarifa i kadije, a tu i tamo izvršila je napad i na neke druge kuće.

Pobunjenici su tada uzeli pod svoju upravu, također, poštu u Mostaru. Upravnika pošte uzeli su u službu preko njegove volje. Dogovarali su se sa Ljubuškim i drugim mjestima Hercegovine kao i Sarajevom. Oni su poslali na put prema Ljubuškom 100—200 ljudi da navodno vode rat protiv Austrije. Dok su oni tu čekali austrijska vojska je stigla u Ljubuški i odatle krenula prema Mostaru. Kada je u Mostar prispjelo nekoliko štampanih proglosa komandanta armije, generala Jovanovića, u kojima on daje sigurnost stanovništvu,* odmah je svak ostavio oružje i tako je pobuna ugušena. 24-b

Oko tri stotine ljudi koji su bili došli u pomoć iz Konjica, vratili su se natrag. Četrdeset—pedeset uglednih Mostaraca je zatim pojahalo konje i pohitalo da dočeka generala Jovanovića.

TREĆI DIO

Kada je general Jovanović, kojeg je moćna Austro-Ugarska država imenovala i odredila za komandanta Hercegovine, išao iz Ljubuškog prema Mostaru, iz nekih muslimanskih kuća pored puta usudilo se otvarati vatru na carsku vojsku, zbog čega su kao odgovor na to, topovskom vatrom te kuće porušene i tako prekinut sukob. U to vrijeme, uglednici Mostara dočekali su gore imenovanog generala i on je ušao u Mostar, na dan 24. jula 1294/1878. godine po starom kalendaru, a to je 5. avgusta po novom kalendaru, a da niko nije ni nosa pomolio. General Jovanović bio je zadovoljan i zahvalan mostarskom stanovništvu zbog takvog držanja. Jedan bataljon vojske koji je upućen u Stolac, također je ušao u ovu tvrđavu bez borbe. Odatle je prema Ljubinju upućena jedna četa vojske i ona se sukobila sa pobunjenicima Adem-age Šehovića iz Korjenića na Žegulji na putu prema Ljubinju. On je sa oko sedamdeset naoružanih ljudi koji su bili s njim* otvorio vatru na navedenu vojsku i ubio nekoliko soldata. Ali, kada su i oni odgovorili na vatru i kada je u sukobu poginuo Adem-aga, sukob je prestao. Međutim, iza toga jedna grupa ustanika iz Trebinja krenula je u Stolac i pozivala je Stočane da budu složni za rat. Bili su podstrekavani i od Crne Gore, pa se tako u ovoj ustaničkoj skupini nalazio jedan ugledni kapetan. Hamza-beg Rizvanbegović koji se složio s njima dozvolio je da za sjedište otpora uzmu njegovu kulu u Pješivcu gdje je on boravio. Tada su se oni usuđivali da ubijaju austrijske vojnike gdje god bi ih susreli. Da bi ugasio ovu vatru pobune general Jovanović je sa svom vojskom krenuo tamo. Na to su ustanici, koji su se skupili u Dubravi koja se nalazila u blizini kule gdje je živio Hamza-beg i koja je bila sjedište otpora, dočekali generala Jovanovića i usudili se na borbu. Međutim, ustanici su u sukobu sa carskom vojskom bili poraženi. Kako se još samo iz Hamza-begove kule čula puščana vatra, nju su topovima porušili i popalili. Tada je poginuo navedeni Hamza-beg, ali su njegova brata Mustafa-bega uhvatili. Dok je vođen u Mostar u putu je ubijen od strane ljudi don Ivana Musića.

Među muslimanima kasabe Trebinje, koja je udaljena tri—četiri sata hoda od austrijske granice, bio je jedan hodža po imenu Ali-efendija Fetahagić, koji je riječima što su bile ogrnute u božansko nadahnuće i podsticanjima, uspio odobrovoljiti stanovništvo na borbu, pa su krenuli na Stolac. Što se tiče njihovog ratovanja* svi su išli naprijed u zanosu nekih njegovih riječi i bodrenja, ili iz neznanja ili kao da su potekle iz raja.

U vrijeme kada je iz Dubrovnika krenulo na ovu stranu nekoliko bataljona austrijske vojske pod komandom generala Nadžija i kada je to čulo stanovništvo Trebinja, oni su odmah sa muslimanskim stanovništvom Korjenića sakupili se da čuvaju dubrovački drum. Čekali su dan—dva, a onda su se počeli osipati tako da je na straži ostalo samo nekoliko osoba. Shvativši posljedice i oni su se vratili kućama. Nakon toga, na jednom savjetovanju donesena je odluka da se iziđe u susret austrijskoj vojsci koja je bila došla do mjesta Drena, da im se izrazi pokornost i da zajedno uđu u Trebinje. Nekoliko osoba između njih otišlo je generalu Nadžiju. Tada je navedeni general krenuo amo sa svojom vojskom. Upravo kada je trebalo da uđe u trebinjsku tvrđavu, nekoliko pobunjenika koji se nisu umirili otpočeli su iznenada paljbu na austrijsku vojsku. Austrijska vojska je odgovorila na vatru iz topova i pušaka. S obje strane poginulo je nekoliko osoba. Konačno su pobunjenici pobjegli i sukob je ugušen, a vojska je ušla u tvrđavu.

Nakon toga je jedna grupa pobunjenika pobjegla u Korjenić i zatvorila se u tvrđavu Klobuk. Tu su bili obaviješteni da je general Jovanović stigao u Trebinje i da ih je pozvao na pokornost. Neki su se odazvali pozivu, a ostali nisu nego su tu ostali. Zbog toga je general Jovanović lično krenuo u Korjenić. Ponovo je poslao jednog specijalnog čovjeka* i ponovo ih pozvao. Konačno, kada je uputio i jednu četvu vojske, oni iz tvrđave su otvorili na njih vatru iz topova i pušaka. General Jovanović je odgovorio vatrom i kada su se od topovske đuladi počele rušiti zgrade u tvrđavi i kada su ubijeni jedan ili dva čovjeka, opsjednuti su shvatili da više neće moći davati otpor, pa su noću pobjegli i sklonili se iza crnogorske granice koja je bila na toj strani i tako je pobuna ugušena, a general Jovanović se s vojskom vratio u Trebinje.

26-a

General Jovanović je pozvao sve glavare kršćana iz nahija Gacko, Nevesinje, Bileća, Žariče, Ljubomir, Zupci, Šuma, Popovo, Korjenić, Hrasno i Dabar gdje su ranije bili ustanici, da dođu u Trebinje. Oni su se odazvali na poziv, očito misleći da će im on podijeliti sve čifluke muslimana čak možda i njihove mulkove i kuće (akarat) ili su se nadali nekoj drugoj nagradi, pa su obukli najljepša odijela kao da idu na svadbu i uz to okitili se i naoružali oružjem. Kada su stigli, spomenuti general je izišao s vojskom pred njih na polje Gorica, a uz njeg je bio predsjednik crnogorskog senata i punac crnogorskog princa Petar Vukotić koji mu je bio došao. Kada ih je sve lijepo pozdravio onda je rekao i objasnio: »Pobuna i ustanak u Hercegovini, sad pod okriljem cara i kralja su potpuno ugušeni. Pošto je postignuta sigurnost i mir od sada nema potrebe da stanovništvo posjeduje oružje. S obzirom na to u Hercegovini će se pokupiti oružje,* a kao primjer drugima najprije prvaci koji su ovdje treba da predaju oružje.« Što se tiče navedenih prvaka umjesto nagrada odjednom su kažnjeni. To je jako nepovoljno uticalo na njih, pa su se malo kolebali da predaju oružje. Konačno, nije bilo drugog

26-b

izlaza. Počeli su da predaju oružje i odatle su se neobavljena posla i postignutog cilja vratili svojim kućama. Dotada je austrijska vojska bila ušla u sve kaze Hercegovine i vojska je pokupila oružje od svega stanovništva. Nakon toga u Hercegovini se učvrstila sigurnost i mir.*

D O D A T A K

CIVILNA UPRAVA U HERCEGOVINI

27-a Pošto je u prvom dijelu ove naše Male istorije ukratko objašnjena Ali-pašina uprava, na ovom mjestu se neće ponavljati. U nastavku će se objasniti samo ono što se odnosi na drugi dio knjige i način na koji je uprava trajala do okupacije.

U Mostaru, koji je bio sjedište live, nalazio se mutesarif sa određenim rangom, postavljen uzvišenim fermanom od strane države i vijeće koje je bilo u njegovoj nadležnosti, sastavljeno od civilnih članova: muftije, kadije, upravnika za finansije, upravnika za korespondenciju i od pet—šest izbornih članova uglednih muslimana i nemuslimana pokrajine. Ovo vijeće sastajalo se dva puta sedmično u specijalnoj kancelariji uprave i raspravljalo o upravnim poslovima koji su se odnosili na livu. O svojim odlukama obavještavalo je mazbatom sjedište ejaleta u vrijeme kada je Hercegovina bila vezana za Bosnu, a u vrijeme kada nije bila vezana za Bosnu i kada je bila samostalna, izravno velikom veziru (Porti). Isto tako, u kazama postojalo je vijeće sastavljeno od mudira, koji je postavljan bujruldijom mutesarifa i od pet—šest članova, uglednih i cijenjenih muslimana i nemuslimana. U njemu je sjedio i naib kaze. Oni su se također sastajali u mudirovoj kancelariji u prostorijama uprave. Raspravljali su o poslovima koji se odnose na upravu kaze, a o stvarima za koje je to bilo potrebno* obavještavali su mutesarifa mazbatom. Međutim, ako bi se pojavila kakva značajna stvar i mutesarifi u livama i mudiri u kazama imali su pravo da vanredno sazovu svoja vijeća. Među hercegovačkim kazama jedino je kaza Trebinje 1276/1859—60. godine, zbog svog posebnog položaja, formirana kao kajmekamluk. Za njenog kajmekama određivana je ličnost između državnih službenika carskim fermanom kao i jedan sekretar sa odgovarajućom plaćom. Na taj način je njome upravljano do formiranja vilajeta.

27-b

Kasnije, odnosno 1281/1864—5. godine, kada je formiran vilajet, hercegovački sandžak pripojen je bosanskom vilajetu. Za mutesarifa je opet uzvišenim fermanom određivan jedan mutesarif, kao i od strane šejhul islama (mešihata) jedan kadija sa plaćom u iznosu od 3.000 groša mjesečno; od strane Ministarstva unutrašnjih poslova postavljen je jedan sekretar sa plaćom od 2.500 groša. Postojalo je jedno vijeće pod nazivom Upravno vijeće pod predsjedništvom mutesarifa, a sastojalo se od stalnih članova, nai-

ba, muftije, mitropolita, biskupa, upravnika za finansije i sekretara, te najviše četiri člana između uglednih i utjecajnih muslimana i nemuslimana pokrajine izabranih većinom, kao i jednog plaćenog sekretara. Za rješavanje građansko-pravnih i krivičnih poslova postojalo je vijeće pod nazivom Apelacioni sud (Temjizi hukuk) pod predsjedništvom kadije, a sastojalo se od jednog službenika za krivične presteupe, koji je imao plaću 1.500 groša, te od četiri člana muslimana i nemuslimana izabrana većinom glasova stanovništva i uz plaću, te od dvojice pisara. Ovo vijeće sastajalo se svakog dana, osim petka i nedelje, u posebnoj prostoriji uprave i raspravljalo o povjerenim mu stvarima. Isto tako, postojala je Finansijska uprava koju su činili upravnik finansija i četiri-pet plaćenih službenika.* Isti takav ured postojao je i uz sekretara. Ova dva ureda vodila su finansijske i administrativne poslove live. Za vođenje zemljišnih poslova postojao je upravnik katastra, postavljen od strane centralnog državnog katastra i s njim jedan pisar. Za statistiku postojao je jedan upravnik (nazir) i jedan statističar. Za ubiranje državnih prihoda postojao je glavni tahsildar i tri-četiri obična ubirača prihoda (tahsildara). Isto tako, postojala su dvojica-trojica inspektora koji su rukovodili poslovima zdravstva i higijene. Za upravljanje komunalnim poslovima postojalo je Vijeće (Uprava) za komunalne poslove sastavljeno od predsjednika, koji je bio ugledni građanin i pod njegovom upravom četiri—pet članova. Postojao je i jedan liječnik s plaćom od 1.500 groša. U kazama je također postojalo vijeće sastavljeno od kajmekama, koji je postavljen od strane vilajeta umjesto ranijeg mudira, kao upravnik civilnih poslova i vijeće izabrano od strane naroda, koje je bilo u njegovoj nadležnosti. Vijeće je imalo plaćenog sekretara, kao i prvostepeni građanski sud, sastavljen od kadije kao predsjednika i članova izabranih od strane naroda i jednog pisara. Za državne prihode postojao je upravnik prihoda, po jedan blagajnik i po dvojica—trojica sakupljača prihoda, jedan inspektor (finansija), jedan katastarski službenik i jedan statističar. Međutim, dvije—tri godine* kasnije, iz nekih razloga ukinute su službe tahsildara i mufetiša.

28-a

ZANDARMERIJA

U centru live, a u nadležnosti mutesarifa postojao je jedan oficir u činu majora, kao komandant zadužen za javni red i pod njegovom komandom oko stotinu plaćenih žandarmerija-konjanika i pješaka. Isto tako u kazama se nalazio po jedan čauš i uz njega također dvadeset—trideset vojnika—konjanika i pješaka. Konjanicima je plaća iznosila 150 groša i ječam i sijeno za svakog konja,* a plaća pješaka iznosila je osamdeset groša. Svima njima posebno je bilo određeno dnevno po jedna oka hljeba. Međutim, kako su odjeću i oružje kupovali iz svog džepa, nisu bili uredni. Obrazovanjem žandarmerije 1276/1859—60(?). godine u sjedištu live, a u nadležnosti mutesarifa, bio je žandarmerijski major bataljona i pisar i za cijeli

28-b

sandžak osam četa žandarma, za svaku četvu po jedan kapetan, poručnik, podnarednik i koliko je potrebno čauša, povjerenika bataljona, kaplara i običnih žandarma. Ukratko, popisan je i formiran jedan bataljon. Od njih su, koliko je bilo potrebno, izdvajani za svaku kazu konjanici i pješaci koji su bili u nadležnosti kajmekama kaze. Odjeća, oružje i sve ostale potrebe podmirivane su od strane države. Njihovi dnevni troškovi i plaće bile su regulirane mjesečno u jednakim ratama. Ukratko, bataljon ove žandarmerije uređen je u obliku regularne vojske. Preko njih se nastojalo održavati javni red i mir u livi. Ali, ipak, nakon nekoliko godina oni su osuđeni da, navodno, kvare red.

UPRAVA DESETINOM

29-a Ranije je, prilikom davanja desetine u zakup zainteresiranim, vršena javna dražba u početku marta mjeseca, koji je smatran početkom finansijske godine. Na poziv mutesarifa iz svake kaze došli bi zainteresirani zakupci zajedno s upravnikom kaze u sjedište live. Tu je u prostorijama uprave, uz poziv telala, obavljana javna dražba. Na kome god bi ostala cijena, bilo nahija ili selo ili desetina cijele kaze, njemu bi bila davana odluka o tome.* U njoj je zakupcu navođena rata i uslov da do kraja godine ispuni utvrđenu sumu uz čvrsto jamstvo. Njemu je, također, davan službeni akt o tome. Kasnije, u godinama kada nije bilo pobuna, mutesarifi su u određeno vrijeme lično išli u kaze, da bi davali desetinu u zakup. Desetinu nahija ili sela oni su davali zainteresiranim, također, uz jamstvo, za naknadu koja je bila pravična. Desetina za koju se nije dobila tražena naknada, ostavljena je u državnoj režiji. Od strane vijeća odredili bi se povjerljivi službenici uz jamstvo i oni bi od poljoprivrednika uzimali u naturi prihode kao što su: pšenica, ječam, raž, šilj, kukuruz i surha (?). Ovi prihodi stavljeni su i pohranjivani u ambare koje je država napravila u svakoj nahiji specijalno za ove prihode. Vlasti su veoma mnogo sprečavale da se poljoprivrednicima čini nasilje i nepravda prilikom zakupa desetine, ali ipak neki su se mnogo obogatili ovim zakupom, a neki su zbog toga pretrpjeli gubitke i ostali praznih šaka.

NACIN NAPLAĆIVANJA VERGIJE (OPCEG POREZA) I DRUGIH DAZBINA

29-b Vergija kao državni porez ispočetka je bio sedam—osam groša po domaćinstvu. U nekim kazama bio je manji ili veći od toga. Vergija koja se odnosila na domaćinstva svakog sela ili mahale razrezivana je među stanovništvom zavisno od imovnog stanja. Naplaćivana je od vlasnika postepeno (na rate) preko muhtara i predavana u blagajnu kaze. Kako bi ponekad pitanje ovog ubiranja vergije bilo nemarno provođeno, kod mnogih ljudi* bi se vergija nakupila za

nekoliko godina. Ova vrsta dugova bi bila prenošena iz godine u godinu u knjigama blagajne kaze, pa bi na kraju ovi dužnici imali velikih poteškoća da plate svoje zaostale dugove. Što se tiče iznosa džizije, koja je od početka uzimana od nemuslimana, kasnije je promijenjena u vojnicu plaćanu odsjekom. I ona je, također, preko muhtara ubirana i predavana u blagajnu kaze. Međutim, kako je druge godine nakon formiranja vilajeta u Bosni započeo popis imovine, u Mostar je došla jedna popisna komisija, koja je izvršila popis kaza Mostar, Stolac, Nevesinje i Konjic. U ovim kazama umjesto stare vergije počeo se naplaćivati porez na prihode (na imovinu).

ŠERIJATSKE SUDIJE LIVE

U svakoj kazi nalazi se po jedan šerijatski sudija koji je imenovan ukazom šejhul-islama. Do formiranja vilajeta oni su živjeli od taksa koje su uzimali od građanske parnice i od ostavinskih rasprava koje su vodili. Od formiranja vilajeta suci su uzimani u službu uz odgovarajuću plaću. Kako je taksa za administrativne troškove i taksa za ostavinske rasprave, koja je uzimana na osnovu zakona o vođenju građanskih parnica i ostavinske rasprave, pripadala državi, ovu vrstu prihoda od stranki su uzimali sekretar Okružnog suda u livi kao i pisari građanskog suda u kazama. To je, zajedno s drugim prihodima građanskih sudova, svakog mjeseca bilo utvrđivano od strane sudskog vijeća i prema ustanovljenom defteru predavano u blagajnu.*

UČENJACI (ULEMA)

Priča se kako su prije šezdeset i pet — sedamdeset godina učenjaci u Hercegovini bili veoma malobrojni. U Stocu je bio Sarajlić Mustafa Hilmi-efendija. Kako je prvo otišao u Stambol i stekao obrazovanje, vratio se u svoju domovinu. Stigavši na kraju u Mostar, bio je određen na muftijsku dužnost. Nakon što se lično posvetio širenju nauke i podučavanju drugih, kada je postao muftija oko njega se okupljalo mnogo učenika, što iz Mostara što iz ostalih kaza. Slušajući njega i njegova predavanja izašlo je mnogo sposobnih učenika. Kada je spomenuti mufti-efendija umro 1263/1846. godine, na njegovo mjesto bio je određen Mukić Mustafa-beg efendi, koji se odlikovao više od svih. Pošto se i ovaj također bavio podučavanjem drugih, otišao je u Hidžaz da obavi dužnost hadža i tamo preselio u vječni svijet—Bog mu se smilovao!

30-a

U Trebinju je bio Cvijetić hadži Hasan-efendija. Obrazovanje je, također, stekao u Stambolu i vratio se u rodno mjesto Trebinje i tamo jedno vrijeme počeo da širi nauku. Tu je bio postavljen na muftijsku dužnost. S obzirom da je nakon nekoliko godina prešao u kadijsku službu, u posljednjim danima Ali-pašine uprave bio je postavljen za mostarskog kadiju, a kada je došao Omer-paša u

30-b Bosnu, bosanski valija Hajrudin-paša došavši u Mostar, spomenutog efendiju pozvao je sebi i ukorio ga. On je pao u strah i dobio slom živaca. U tom stanju vrativši se u Trebinje,* potpuno se povukao u sebe. Iako je nakon dvije-tri godine došao sebi, do kraja života ostao je povučen u svojoj kući.

Priča se da je, prije nego što se spomenuti vratio iz Stambola u Trebinje, u Trebinju zavladao neznanje među stanovništvom. Osim drugih zabranjenih stvari, točenje vina doveli su na stepen dozvoljenog; u čaršiji, na pijaci, tamo — ovamo postalo je javno. Pravili su pijanke i zbog zla pijanstva među njima nisu manjkale tuče i ubojstva. Kada je spomenuti došao, odmah je počeo svijet buditi propovijedima i savjetima i upućivanjem na pravi put. Bog mu se smilovao!

Dolje opisana priča, mada je se ja ne sjećam, pa možda nije podjednako da se ovdje uvrsti, po onom pravilu kad spomeneš jedno, moraš i drugo, ipak je uvrštena.

31-a Priča se da je spomenuti hadži Hasan-efendija pričao slijedeću priču: Poznati Laz Hasan-efendija, koji je bio njegov učitelj u Stambolu, često bi plakao. To su gledali njegovi učenici i kada su ga upitali zbog čega plače, ispričao je: kada je on bio mlad, sa svojih šesnaest-sedamnaest godina, krenuo je sam u Stambol da se obrazuje. Na svom putovanju bio je gost kod nekog popa u jednom selu. Nakon večere, ušavši u jednu praznu sobu koju je pop za njega pripremio, uzeo je abdest i poslije obavljene večernje molitve, uzeo je Kur'an, koji je sa sobom nosio i počeo da uči u Kur'anu. Pop, domaćin kuće,* slušao je učenje Kur'ana spomenutog efendije iza sobnih vrata i to učenje djelovalo je na njegovu dušu i njegovo se srce ispunilo svjetlošću prave vjere, pa je insistirao da mu otvori vrata. Ali, s obzirom na to da je, kada je spomenuti efendija ulazio u tu sobu, pop ga upozorio da zbog opće nesigurnosti u tom mjestu zaključa vrata i da ih nikome ne otvara, on se kolebao da otvori. Međutim, kada je pop objasnio da hoće da postane musliman i rekao da želi ući unutra kako bi ga on uveo u vjeru, on je otvorio vrata i popa uveo u vjeru. Obojica su zajedno poslije ponoći krijući izašli i krenuli na put. Kada su u zoru stigli do jedne vode, tu je na jednoj livadi bilo društvo u odorama uleme. Vidjevši da se pripremaju da klanjaju i njih dvojica uzeše abdest i umiješale se u spomenuto društvo. Svaki od njih jedan drugog su uzimali za ruke i proturali da bude imam, a kako se svaki sustezao, na kraju su spomenutog popa proturili za imama i započeli molitvu. Kada su pali na sedždu i kada je ovaj podigao glavu sa sedžde, ispred njegovih se očiju izgubilo i spomenuto društvo i pop. Vidjevši da je sam ostao, izbezumi se. Tako je žalosno stigao u Stambol gdje je studirao. Kad god bi mu palo na um da su spomenuto društvo bili dobri ljudi (evlije) i da je on propustio priliku onda kada su ga nudili da bude imam, a on se sustegao, tad zaplače, odgovorio je.

Spomenuti je učio nauke u Stambolu sa oštroomnim učenicima koje je proizveo Sarajlić Mufti-efendija. Pod kraj Ali-pašine uprave u Mostar se vratio Kajtaz Arif-efendija i započeo držati predava-

nja. Kasnije su se iz Stambola sa studija vratili: Mustafa Sidki Karabeg, Kreso Salih, Humo Omer, Temim Salih* i Milavić Fevzi-efendija, pa je najspособniji između njih, spomenuti Mustafa Sidki efendija, postavljen za mostarskog muftiju. On je također počeo da širi nauku i drži predavanja. Oni koji su više od svih učinili usluga za napredak znanosti jesu mnogi sposobni učenici, obrazovani kod učitelja ruždije, koja je otvorena u Mostaru 1277/1858-9. godine, Ismail-efendije, a kasnije Arnautović Omer-efendije. Neki od njih su svoje znanje usavršili i dobili diplome kod Mustafa Sidki efendije ili kod Arif-efendije, a oni i jedna grupa u Stambolu predstavljaju današnju našu ulemu.

31-b

Pervanagić Salih-efendija koji je bio učenik umrlog Sarajlić Mufti-efendije, a nalazio se u Trebinju, također je držao predavanja. On je bio vrlo učen, a imao je i pjesničkog dara. Čak je spjevao jednu kasidu sa kronogramom o ratu koji se desio između Turske i Rusije 1271/1854-5. godine, čiji je početak (Gazi Abdul-Medžid hakani-Tahte džalisi Sulejman sani), »Car Gazi Abdul-Medžid sjeđio je na prijestolju kao Sulejman II«, a u kojoj ima i stih (Tabli ševket čun etti tantana cuš Rusiya korkudan olup merhun). »Kad udari bubanj njegove svjetlosti bljesne kao bujica strašna. Tad Rusija se tresla od straha«. Spomenuti također ima i drugih kasida na perzijskom i turskom jeziku, a kojih se ja sada ne sjećam, kao i veoma laganu i korisnu brošuru o četvorokutima. Umro je 1282/1865-6. godine. — Bog mu se smilovao!

Što se tiče mostarskog muftije, spomenutog Karabeg Mustafa Sidki efendije, bio je učen, vrijedan, pametan i veliki govornik. Osim nauke i predavanja, on je pomagao mutesarifima u rješavanju značajnih stvari vlasti u livi, a pomagao je i onima koje je zadesila nesreća. Njegovo znanje potvrđuje jedan opširan komentar, koji je napisao na djelo »MIR'AT«. Umro je tragično. Ubijen je, kako je napisano na kraju drugog dijela naše Male istorije. — Bog mu se smilovao!*

Između gore spomenute uleme Kreso Salih-efendija je također neko vrijeme širio znanost u Stocu.

32-a

Priča se da su se muslimani, kada je u Mostaru otvorena škola — ruždija, sustezali i kolebali da šalju djecu u ovu školu, a ako bi bili podstićani i podstrekavani od strane vlasti na to, još više bi se opirali. Međutim, kad su neki koji su bili svjesniji i na položajima svoju djecu počeli slati u spomenutu školu, to je u izvjesnoj mjeri podstaklo i druge.

Čudno je, ovdje, a vjerovatno i na drugim mjestima, ušlo je bilo u običaj da narod u početku odbacuje i ne želi kad god vlast uspostavi i osnuje školu koja treba da služi općoj koristi, kao i druge slične korisne stvari i kad počne podsticati ljude na to.

JAVNI OBJEKTI U SANDŽAKU

32-b Za vrijeme Ali-paše u Hercegovini nije bilo nikakvih državnih zgrada osim tvrđava. Što se tiče puteva, oni su bili neuredni i na većini mjesta gotovo neprohodni. Čak u to vrijeme iz nepoznatih razloga nisu preduzete nikakve mjere da se popravi put koji je vodio prema Dubrovniku, preko koga se obavljalo mnogo prometa i na kome se nalazila carinarnica. Obično je bio u takvom stanju da se nije moglo ni na konju proći. Kasnije, odnosno kako je objašnjeno u drugom dijelu naše Male istorije,* kada je formiran vilajet, svi stanovnici — muškarci, osim djece, bolesnih staraca i drugih bili su obavezni da besplatno rade šest dana na izgradnji puteva. Na taj način je u svim krajevima live počela izgradnja puteva. Spomenuti put prema Dubrovniku, zauzimanjem kajmekama kaze Beograđanina Ali-bega, a kasnije i Podgoričanina Salih-paše, bio je napravljen kao savršena cesta. Isto tako je počela izgradnja jednog kamenog mosta na rijeci Trebišnjici.

U drugom dijelu naše Male istorije prikazano je da su, u mjestima kojima je bila potrebna zaštita live, od strane države izgrađivane kule i kasarne, a u Mostaru je izgrađena jedna vojna kasarna i nekoliko kula u mjestu Skakala za vojnu municiju, a na putu za Konjic, u blizini Jablanice jedan željezni most, te u Mostaru jedna škola-ruždija i, također, jedan zatvor. Osim ovih, gotovo da nije bilo državnih građevina.

Budući da je Mostar bio središte live i trgovačko mjesto, ovdje je stanovništvo pravilo magaze, a neki hrišćanski trgovci kuće na evropski način. U drugim krajevima live, po kasabama, bilo je veoma malo izgradnje. Čak kuće trebinjske tvrđave i drugih tvrđava bile su trošne i u ruševnom stanju i u većini njih nije bilo moguće stanovati.

VAKUFI I ZAOSTAVŠTINE SANDŽAKA

33-a Za vrijeme Ali-paše mutevelije su raspolagale prihodima vakufa džamija i mesdžida koji su od ranije ostali,* a one džamije koje nisu imale prihoda potpomagali su dobrotvori. Ali-paša je sagradio u Stocu jednu džamiju, na Buni jednu džamiju i u Mostaru jednu tekiju. Za njihovo održavanje odredio je jedan dio prihoda od zgrada i drugih prihoda koje je uvakufio kao evladijet-vakuf u Stocu i Mostaru.

Od Ali-paše do okupacije postojećim javnim vakufima upravljalo se na opisani način. Osim mahalskih mesdžida, u Mostaru postoji još osamnaest džamija. Prihodi su bili toliki da su većina njih mogli održavati troškove opravke i plaćanja vakufskih službenika. Samo kod Karađoz-begove, Čejvan-begove i Hadži-Balijine džamije vakufski prihodi bili su veći od rashoda. Ipak, mutevelije su se trudile na jačanju vakufa i povećanju vakufskih prihoda nad rashodima. Kada je riječ o džamijama koje se nalaze u kasabama i selima, većina njih nije imala vakufa. Za njihovo održavanje nastojalo se da ih održavaju dobrotvori, kako je gore spomenuto.

CARINE U HERCEGOVINI

Za vrijeme Ali-paše glavna, čak i jedina carinarnica bila je ona koja se nalazi na glavnom putu prema Dubrovniku, jer je dubrovačka skela u to vrijeme za ove krajeve bila jedini izvor trgovine.* Pošto je Dubrovnik bio mjesto za prodaju stoke, koja se izvozila iz čitave Hercegovine i većine krajeva Bosne, pa čak i iz Srbije, on je bio mjesto i za kupovinu trgovačke robe. Zbog toga je ovaj put donosio mnoge poslove i u vezi s tim mnogo carinskih prihoda. U ostalim krajevima live uzimao se također izvjestan broj dažbina pod imenom unutrašnje carine i tržne takse.

33-b

Poslije Ali-paše, spomenute unutrašnje carine (kara gúmruk) i tržne takse (badž) ukinute su carskom naredbom. Kasnije je otvorena luka u Metkovićima. Trgovačka roba iz polovine Hercegovine i jednog dijela Bosne, uvoz i izvoz — sve je bilo okrenuto prema ovoj luci. U Gabeli je bilo uzeto mjesto za carinu i od strane države podignuta je i uređena carinarnica. Budući da je ova carina stalno rasla, ona je, s obzirom na prihode, daleko premašila carinu Carine. Pošto se nalazilo još graničnih prelaza koji su pripadali ovim dvjema skelama, u njima je bio određen po jedan službenik za ubiranje carine. U Mostaru je formirana uprava prihoda koja se sastojala od jednog — dvojice pisara i jednog blagajnika pod upravom mudira. Svi službenici carina i službenici zaduženi za drugih šest poreza, koji su uspostavljeni u svakoj kazi, kao npr. porez na duhan, bili su u nadležnosti ovih službenika.

ODNOSI POSJEDNIKA I ZAKUPACA ČIFLUKA

(ČIFLUK — SAHIBIJA I ČIFČIJA)

Za vrijeme Ali-paše bio je vrlo lijep odnos između aga i čifčija. Čak je većina aga smatrala čifčije kao članove svoje porodice. Po islamskim propisima, iako se žene — muslimanke kriju,* od čifčija se nisu krile. Kadgod su dolazile čifčije, age bi im pripremale jelo. Kao naknadu za sitne poklone koje su čifčije donosile svojim agama, kao npr.: kiselo mlijeko, sir, kokoši i jaja, od agine kuće njima je davana hrana, odjeća i drugo. Ukratko, naknada za njihove poklone bila je možda tri-četiri puta vrijednija. Čak ako čifčija osiromaši i pojede dio koji pripada agi, pa i ne ispuni obavezu prema agi, opet, kad treba da se održi u životu, obraćao bi se agi za pomoć. Ako se čifčija požali svome agi, kada vidi nedostojan postupak kod nekoga, pa makar to bilo i kod rođenog aginog brata, njegov aga bi odmah pritekao u pomoć. Prema tome, s obzirom na to da je bio dobar odnos između čifluk-sahibije i čifčija, rijetko su se među njima dešavale parnice na sudu, pa čak se nisu nikako događale.

34-a

Poslije Ali-paše, iako se opet nastavio stari postupak, hrišćani nekih nahija dizali su bunu i ustanak protiv države. Smatrajući da su njihovi ustanci samo zbog toga što se nisu mogli sporazumjeti sa čifluk-sahibijama za svoja prava, država je uspostavila pravilo ugovora između čifluk-sahibija i čifčija. Zbog toga i zbog drugih

34-b stvari su se, iako se na taj način stvorila neka vrsta nesigurnosti, među njima i pojavljivale tužbe. Te tužbe nisu bile opće i opet su bile rijetke. Daskora se poštivao raniji postupak dviju strana.*

NAČIN TRGOVINE U HERCEGOVINI DO OKUPACIJE

Za vrijeme Ali-paše trgovina u Hercegovini bila je sasvim ograničena. Mjesta u koja su išli trgovci radi kupoprodaje bila su Sarajevo u Bosni i Dubrovnik u Dalmaciji. Međutim, u Mostaru su bila samo jedan-dva trgovca koji su išli u Stambol i preko Rumelije donosili robu. U to vrijeme bilo je mnogo dželepčija koji su se bavili trgovinom stoke, što je bilo najunosnije. U Hercegovini, kao i sada, izvoz se sastojao od neznatnog broja stoke i vune. Hrane nije bilo u dovoljnoj mjeri, pa su se sve potrepštine, osim npr.: mesa, grožđa, duhana, sijena i drva, dobavljale iz vana. Poslije Ali-paše ovo se stanje opet nastavlja. Ali kasnije, mnogi trgovci hrišćani iz Mostara i tri-četiri trgovca iz Stoca i Trebinja također su putovali radi trgovine u Trst i Beč.

POŠTE

Nakon što je 1275/1858-9. godine otvorena pošta u Mostaru, počela se otvarati po jedna pošta u sjedištu svake kaze.

HUSEIN BRAČKOVIĆ: MALA ISTORIJA DOGAĐAJA U HERCEGOVINI

Uvod i prevod s turskog: Zejnil Fajić

Re z i m e

Rukopis (autograf) na turskom jeziku. Čuva se u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu pod brojem R-1156. Pisanje završeno 1312/1895. godine. U njemu su ukratko opisani događaji u Hercegovini od vremena Ali-paše Rizvanbegovića-Stočevića 1249/1833. do okupacije Hercegovine od strane Austro-Ugarske 1878. godine.

Djelo se sastoji od Predgovora, tri poglavlja i Dodatka. U Predgovoru autor ističe da se oslanjao na ono što je, kao državni službenik, sam znao ili od pouzdanih lica čuo.

U prvom poglavlju se govori o upravi Ali-paše Rizvanbegovića u Hercegovini, u drugom o ustancima u Hercegovini, kao i o ulasku sultanove vojske u Mostar za vrijeme Omer-paše Latasa, a u trećem o okupaciji Hercegovine od strane austrijske vojske.

U Dodatku se govori o civilnoj upravi i sudstvu u Hercegovini, žandarmeriji, upravi desetinom, naplaćivanju vergije i drugih dažbina, učenjacima, građevinskim poslovima sandžaka, vakufima, carinama, odnosu posjednika i zakupaca čifluka, trgovini u Hercegovini i poštama.

A SHORT HISTORY OF EVENTS IN HERZEGOVINA

Summary

Husein Bračković came originally from Trebinje. He lived and worked in the second half of the XIXth, and the beginning of the XXth century. He was a state-official and worked in various offices from 1857 to 1878. After the occupation of Bosnia and Herzegovina by the Austrians, he lived in Mostar, where he died. The date of his death is unknown. He wrote the above-mentioned work there in 1895.

The manuscript of this work is in *Turkisch*, and is preserved in the Ghazi Husref-Bey Library in Sarajevo, No. R-1156.

The work consists of an introduction, three chapters and an appendix. In his introduction the author explains his reasons for writing this work, then he goes on to give some information about himself, and finally informs the reader about the sources he has used.

The first chapter deals with the administration of Ali-Pasha Rizvanbegović — Stočević in Herzegovina (1833 — 1851), as well as the administration before his coming to power. Ali-Pasha himself, as a personality and statesman, is described, and also his assassination by Omer-pasha Latas in the vicinity of Banja Luka.

The second chapter, the longest, deals with the situation in Herzegovina, which was almost constantly in a state of war. Numerous battles are described with their causes, the names of the Turkish generals in different battles, and the names of the leaders of insurgents are given. According to the author, the Turkish authorities tried to settle their disputes with the rebels peacefully, even making them some concessions, but all attempts came to nothing. The appointment of Omer-Pasha Latas was one of these attempts. In the same chapter the entry of the Sultan's Army into Mostar at the time of Omer-Pasha Latas, is described by the author as the conquest of Herzegovina.

The third chapter deals with the occupation of Herzegovina by the Austrian Army, with special emphasis on the resistance of the local population in some places in Herzegovina, as well as with the killing of some well-known personalities, who opposed the popular resistance to the Austrian occupation. The administration in Herzegovina is discussed briefly in the appendix. The author records and mentions, according to rank, all government posts, monthly salaries of the holders, and various government and administrative committees that met at fixed time to deal with the problems of state. The police, the manner of collecting the tithe and other taxes, judges (*kadis*) of the *liva*, teachers and scholars are described,

with special comment on the best-known learned men in certain towns of Herzegovina; the administration, construction activities in the *sanjak*, *waqfs*, and inheritance in the *sanjak*, customs-duties in Herzegovina, relations of landowners and lessees of *ciflik*, trade in Herzegovina and postal services are also described.